

บทที่ ๓

สมมติสังขะ

(Conventional Truth)

ความหมายและการแบ่งประเภทของสมมติสังขะ

สมมติสังขะ ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสังขะ ความจริงโดยโวหารหรือโดยส่วนวนพูด) คือจริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันไว้หรือหมายรู่ร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โต้ะ เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น^๑

สมมติสังขะเป็นความจริง (สังขะ) ที่เกิดจากคนเป็นผู้กำหนดขึ้น บางครั้งพบว่าการสมมตินั้นแตกต่างกันออกไปในแต่ละกลุ่มของคน เป็นเพราะกลุ่มคนเหล่านั้นมีภาษาที่ใช้แตกต่างกัน เช่นวัตถุชิ้นหนึ่งคนไทยใช้สำหรับเขียนหนังสือ คนไทยสมมติเรียกรวมกันนั้นว่า "ปากกา" แต่ฝรั่งสมมติเรียกรวมกันเดียวกันนั้นว่า "pen" ตัวอย่างในลักษณะนี้มีมากมายจนทำให้เราทราบชัดว่า สมมติสังขะเป็นสังขะที่ถูกบัญญัติขึ้น มีพื้นฐานอยู่บนการยอมรับและใช้ร่วมกันของคน บัญญัติทั้งหมดมีอยู่มากมายเหลือที่จะคณานับ เมื่อบุคคลกระทบกับบัญญัติที่ดีก็ชอบใจกระทบกับบัญญัติที่ไม่ดีก็ไม่ชอบใจดังนี้ เป็นต้น

การที่มนุษย์สร้างบัญญัติขึ้นมาในรูปของภาษา ไม่ว่าจะ เป็นภาษาพูด ภาษาเขียน หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ อย่างไม่ก็ตาม ก็เพื่อจะนำมาเป็นเครื่องมือสื่อความหมายให้มนุษย์สามารถที่จะเข้าใจซึ่งกันและกันได้ ภาษาจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญมากสำหรับมนุษย์

จากอดีตทราบจนปัจจุบันมนุษย์สร้างภาษาขึ้นมาหลายร้อยภาษา บางภาษาเป็นภาษาตาย (ภาษาที่ไม่นิยมใช้อีกต่อไป) แต่บางภาษายังนิยมใช้อยู่จนทุกวันนี้ เช่นภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาจีน ฯลฯ เป็นต้น เมื่อมีภาษาเกิดขึ้นในโลกนี้หลายร้อยภาษา ย่อมจะต้องมีการบัญญัติ ศัพท์ วลี คำหรือประโยคขึ้นมามากมายจนนับไม่ถ้วน ในทำนองเดียวกันกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ใน สังคม กฎหมาย จารีตประเพณี รวมทั้งกฎและทฤษฎีต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ ล้วนเป็นสิ่งสมมุติ บัญญัติทั้งสิ้น ในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับ แต่ในอนาคตอาจจะถูกยกเลิกได้

เมื่อมนุษย์อยู่ท่ามกลางสิ่งต่าง ๆ และอยู่ท่ามกลางบัญญัติต่าง ๆ ที่มนุษย์ตั้งขึ้น ดังนั้น ความจริงที่มนุษย์ยึดถือ จึงเป็นความจริงที่ตั้งอยู่บนฐานของการยอมรับของมนุษย์ และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ความจริงในระดับนี้จึงเรียกว่าความจริงในระดับสมมติ หรือสมมติสังขจะ

พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทแบ่งสมมติสังขจะเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. บัญญัติบัญญัติ (บัญญัติพูด) หรืออรรถบัญญัติ
๒. บัญญัติบัญญัติ (บัญญัติปฏิบัติ) หรือนามบัญญัติ

ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ตอนหนึ่งว่า

...บรรดาบัญญัตินามและรูปนั้น บัญญัติมี ๒ อย่าง ต่างโดยเป็นอรรถที่ บัณฑิตควรกล่าว และเป็นศัพท์ กล่าวอรรถ (ต่างโดยเป็นความหมายและเสียง คือ เนื้อความและเสียง) เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า บัญญัติพูด ดังนี้ คำว่า บัญญัติพูด ความว่า เพราะเป็นอรรถที่บัณฑิตพึงรู้ ได้โดยประการนั้น ๆ ด้วยคำอันเป็นกัมมสาธนะนี้ ท่านอาจารย์กล่าวอรรถบัญญัติ คืออุปาทาบัญญัติ อันเป็นสมมติสังขจะ ซึ่งต่างโดยเป็นความประชุมและความสืบต่อ เป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น และความกำหนดพิเศษ เป็นต้น ฯ แท้จริงชื่อว่าอรรถบัญญัตินั้น บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยนามบัญญัติ ฯ บทว่า บัญญัติปฏิบัติ คือเพราะรู้อรรถบัญญัติโดยประการทั้งหลาย ฯ จริงอยู่ ด้วยคำที่เป็นกัตตสาธนะนี้ ท่านกล่าวนามบัญญัติ คือการกล่าวอรรถทั้งหลายอันได้นามว่าบัญญัติ เพราะอรรถว่า ให้รู้ (ความ) ได้ ฯ...^๑

^๑มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมัตถ-
ปริวารินิฎฐิกา ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๔๘-๓๔๙.

ปัญญาปิยบัญญัติ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อรรถบัญญัติ และปัญญาปนบัญญัติ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นามบัญญัติ บัญญัติทั้ง ๒ นี้มีความเกี่ยวพันกันและต้องประกอบกันจึงจะเกิดเป็นคำศัพท์ที่ใช้สื่อความเข้าใจได้

๑. ปัญญาปิยบัญญัติ (ปัญญาปิยตฺตา) หรืออรรถบัญญัติ หมายถึงการบัญญัติตามความหมายหรือตามใจความโดยถือเอาความหมายหรืออรรถะของสิ่งที่ต้องการจะกล่าวเป็นหลักในการบัญญัติ มุ่งหมายที่จะสร้างความเข้าใจให้เกิดขึ้นโดยเนื้อความ จึงมีชื่อเรียก อรรถบัญญัติ เมื่อมีอรรถบัญญัติเกิดขึ้นแล้ว มนุษย์ก็สร้างคำหรือวลีที่สามารถออกเสียงเรียกชื่อได้ เพื่อจะให้แทนความหมายหรือเนื้อความนั้น ๆ จึงเกิดเป็นคำศัพท์ต่าง ๆ ขึ้น การบัญญัติด้วยคำขึ้นนี้เรียกว่า ปัญญาปนบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ทั้งอรรถบัญญัติและนามบัญญัตินี้ต้องประกอบกันอยู่เสมอ ตัวอย่าง เช่น มนุษย์บัญญัติความหมายของวัตถุอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งสำหรับสวมใส่เพื่อปกปิดร่างกายและสร้างความอบอุ่นให้แก่ร่างกาย ความหมายหรือเนื้อความนี้จัดเป็นอรรถบัญญัติ จากนั้นจึงบัญญัติคำศัพท์ขึ้นมาเพื่อแทนหรือครอบคลุมเนื้อความนี้ ภาษาไทยบัญญัติคำว่า "เสื้อผ้า" ภาษาอังกฤษบัญญัติคำว่า "cloths" คำศัพท์เหล่านี้เป็นนามบัญญัติ ดังนั้น เมื่อเราพูดคำว่า "เสื้อผ้า" จะมีบัญญัติทั้ง ๒ ประเภทเกิดขึ้นคือ เสียงที่เปล่งคำว่า "เสื้อผ้า" จัดเป็นนามบัญญัติ และในขณะที่เดียวกันนั้น คำศัพท์ "เสื้อผ้า" จะมีความหมายว่าเป็นวัตถุที่สามารถนำมาสวมใส่เพื่อปกปิดร่างกายด้วย ซึ่งเนื้อความที่เป็นเนื้อหาของคำว่า "เสื้อผ้า" นี้จัดเป็นอรรถบัญญัติ จึงกล่าวได้ว่าบัญญัติทั้ง ๒ นี้จะต้องเกี่ยวพันและประกอบกันตลอดเวลาจึงจะสามารถสื่อความหมายได้

ดังนั้น การใช้ภาษา ไม่ว่าจะจะเป็นภาษาพูด หรือภาษาเขียนก็ตาม รวมทั้งการเรียนให้รู้ภาษาจึงต้องเรียนให้รู้ทั้งนามบัญญัติและอรรถบัญญัติพร้อมกันไป จะทิ้งอันใดอันหนึ่งไม่ได้ บางครั้งพบว่า นามบัญญัติอันหนึ่งแต่มีหลายอรรถบัญญัติ เช่นคำว่า "ตา" อาจหมายถึงอวัยวะที่ใช้สำหรับมองสิ่งต่าง ๆ หรืออาจหมายถึงพ่อของแม่ หรืออาจหมายถึงสามีของยายก็ได้ ในทำนองเดียวกัน อรรถบัญญัติหนึ่งอาจมีหลายนามบัญญัติได้ เช่นกิริยาที่นำอาหารเข้าปากแล้วเคี้ยว เราสมมตินามบัญญัติว่า กิน รับประทาน เสวย ฉับ ดังนี้ เป็นต้น

จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา แบ่งบัญญัติไว้ ๖ ประเภทดังนี้

...คำว่ากฎปริณามการมฺพาหยา ความว่า บัญญัติเทียบเคียงอาการที่เปลี่ยนแปลง ได้แก่อาการกล่าวคือ สภาพที่เปลี่ยนแปลงโดยอาการเป็นต้นว่า การแผ่ขยายออกไปและรวมตัวเข้าแห่งมหาธาตุ มีแผ่นดิน เป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจแห่งความสืบทอด คือทำให้เป็นเรื่องอิงอาศัยฯ คำว่าตถา ตถาคือด้วยอำนาจแห่งแผ่นดิน เป็นต้นฯ คำว่าภูมิพฺพตาทิกา ได้แก่สันตนาบัญญัติ (บัญญัติความสืบทอดกัน) มีแผ่นดิน ภูเขาและต้นไม้ เป็นต้นฯ คำว่า สมฺภารสนฺนิเวสการี ความว่า อาการกล่าวคือ การประชุม ได้แก่อาการมีสัณฐานเป็นต้นนั้น ๆ อันวิเศษ โดยการตกแต่งแห่งสัมภาระ คือแห่งอุปกรณ์ ไม้ ไม้ ดินเหนียว และด้าย เป็นต้นฯ คำว่า รตสภฺกาทิกา ได้แก่สมุทบัญญัติ (การบัญญัติโดยรวมกัน) มีรถ เกวียน บ้าน หม้อน้ำและแผ่นผ้า เป็นต้น คำว่า จนฺทาวฏฺฏนาทิกิ ได้แก่ อาการ คือการที่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักษัตรหมุนเวียนไปมีอุทัยขึ้น เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งการเวียนขวารอบเขาลิเนรฺฯ บทว่า ทิสากาลาทิกา ความว่า บัญญัติทิศ มีทิศตะวันออก เป็นต้น ชื่อว่านิสาบัญญัติ บัญญัติเวลามี เวลาเช้า เป็นต้น ชื่อว่า กาลบัญญัติ และบัญญัติเดือน ฤดูและชื่อเดือน มีวิสาขมาส เป็นต้น อันพิเศษโดยชื่อนั้น ๆ ชื่อว่ามาสาทิบัญญัติ ฯ บทว่าสมฺมุฏฺฐการี ได้แก่อาการมีช่องว่าง เป็นต้น ที่รูปกลาบนั้น ๆ ไม่จดถึงกันฯ คำว่าภูปะหาทิกา ได้แก่ บัญญัติช่องว่างมีบ่อ ถ้ำและช่อง เป็นต้น ชื่อว่าอากาศบัญญัติฯ บทว่า ตตฺถุตตนิมิตฺตํคือ ภูตนิมิตต์นั้น ๆ มีปฏิริกสิณ เป็นต้นฯ^๑

การแบ่งบัญญัติปิยบัญญัติ หรืออรรถบัญญัติออกเป็น ๖ ประเภทนี้ เป็นการแสดงที่มาหรือต้นเค้าแห่งการเกิดขึ้นของอรรถบัญญัติในลักษณะต่าง ๆ เช่นการบัญญัติโดยอาศัยรูปร่าง สัณฐานต่าง ๆ กัน และการหมายเอาอาการที่เปลี่ยนแปลงของรูปธรรมเหล่านั้น จึงเกิดเป็นคำศัพท์ว่า ภูเขา ที่ราบ เกาะ แหลม ฯลฯ การบัญญัติโดยอาศัยการรวมหรือนำส่วนต่าง ๆ มาประกอบกันขึ้นเป็นสิ่งหนึ่งจึงเกิดเป็นคำศัพท์ว่า บ้าน รถ เกวียน ผ้า ฯลฯ การบัญญัติโดยอาศัยการประชุมรวมของชั้นต่าง ๆ จึงเกิดคำศัพท์ว่า หญิง ชาย คน สุนัข แมว ฯลฯ การบัญญัติโดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนของโลก ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และดวงดาวต่าง ๆ จึงเกิดเป็นคำศัพท์ว่า ทิศ วัน เดือน ปี เวลา ฤดู ฯลฯ การบัญญัติ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๔-๓๘๐.

โดยอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาการของสิ่งที่ไม่กระทบกัน การไม่ติดต่อกันของรูปธรรมต่าง ๆ และการปรากฏของช่องว่าง เป็นต้น จึงเกิดเป็นคำศัพท์ว่า หลุม ช่อง เหว รู ปล่อง โพรง ฯลฯ การบัญญัติโดยอาศัยการเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสมถภาวนาและฝึกขึ้นในใจให้เป็นนิมิต จึงบัญญัติเป็นคำศัพท์ต่าง ๆ เช่น บริกรรมนิมิต อุกคหนิมิต ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น การแสดงที่มาหรือต้นเค้าแห่งการเกิดขึ้นของอรรถบัญญัติทั้ง ๖ ประเภทที่มีปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ดังกล่าว เป็นเพียงส่วนหนึ่งของอรรถบัญญัติที่มีทั้งหมด ถึงแม้ว่าต้นเค้าแห่งการบัญญัติอรรถเหล่านั้นจะแตกต่างกันอย่างไรก็ตาม แต่อรรถบัญญัติทั้งหลายที่มีอยู่ทั้งหมด จะมีลักษณะร่วมที่เหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ เป็นสิ่งที่มนุษย์ตั้งขึ้นเพื่อแสดงเนื้อความหรือความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจโดยผ่านทางนามบัญญัติ ดังนั้น ทั้งอรรถบัญญัติและนามบัญญัติจึงเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงจะสามารถสื่อความหมายต่าง ๆ ได้สมบูรณ์

๒. ัญญาปนบัญญัติ (ปัญญาปนโต) หรือนามบัญญัติ เป็นสิ่งที่มนุษย์บัญญัติขึ้นในลักษณะเป็นชื่อ นาม คำ วลี หรือสัญลักษณ์อื่นใดก็ตามที่สามารถจะเป็นสิ่งแทนอรรถบัญญัติ นามบัญญัติเฉพาะที่มนุษย์ยังยอมรับและนิยมใช้จนถึงทุกวันนี้มีมากมายนับไม่ถ้วน แต่ถึงแม้ว่านามบัญญัติจะมีจำนวนมากมายเพียงไรก็ตาม พุทธปรัชญาได้ประมวลและสรุปลงในบัญญัติ ๖ ประเภทดังนี้

“...ชั้นนามบัญญัตินี้มีอยู่ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิชขมานบัญญัติ อวิชขมานบัญญัติ และความประกอบกันแห่งบัญญัติทั้ง ๒ อย่างนั้น...ก็บรรดาบัญญัติ ๖ มีวิชขมานบัญญัติ เป็นต้นนั้น บัญญัติว่า บุคคลได้อภิญญา ๖ นี้ ชื่อว่าวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติของที่มีอยู่กับของที่มีอยู่) เพราะอภิญญามีอยู่ และเพราะบุคคลผู้ได้อภิญญานั้นไม่มี ๓ อนึ่ง บัญญัติว่าเสียงของหญิง ชื่อว่าอวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติของที่มีอยู่กับของที่ไม่มี) เพราะหญิงไม่มี และเพราะเสียงมีอยู่ ๓ บัญญัติว่า จักขุวิญญาณ ชื่อว่าวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติของที่มีอยู่กับของที่มีอยู่ด้วยกัน) เพราะจักขุประสาท และจักขุวิญญาณอาศัยจักขุประสาทนั้นมีอยู่ ๓ บัญญัติว่าพระโอรสของพระราชินี ชื่อว่า อวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติของที่ไม่มีกับของที่ไม่มีด้วยกัน) เพราะพระราชินีและพระโอรสเป็นสมมติธรรม (ธรรมคือสมมติ)๑”

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๑-๓๔๒.

พุทธปรัชญาแบ่งนามบัญญัติออกเป็นประเภทต่าง ๆ โดยยึดหลักสาระหรือที่มาของเนื้อ
ความของนามบัญญัตินั้นว่ามีตัวสภาวะแท้จริงรองรับอยู่หรือไม่ นับเป็นการแบ่งประเภทที่ต้อง
อาศัยการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งถึงธรรมชาติของสาระของนามบัญญัติต่าง ๆ ซึ่งจะเกี่ยวพันไป
ถึงปรมัตถสังจะด้วย

นามบัญญัติทั้ง ๖ ประเภทนั้นได้แก่

๑. วิชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีอยู่) หมายถึงนามบัญญัติที่มนุษย์บัญญัติขึ้นโดยมี
สภาวะธรรมรองรับนามบัญญัตินั้นจริง ถือได้ว่าเป็นการกำหนดนามบัญญัติหรือชื่อให้กับตัวสภาวะธรรม
ทั้งหลายที่มีอยู่จริง ๆ เช่นศัพท์คำว่า "จิต" เป็นนามบัญญัติที่มีสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีมนุษย์สมมติ
เรียกว่าจิตอยู่จริง ๆ สามารถศึกษาคุณสมบัติของสภาวะธรรมที่เรียกว่าจิตได้ ส่วนศัพท์คำว่า
เจตสิก รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ เป็นต้น จัดเป็นวิชขมานบัญญัติทั้งสิ้น
เพราะมีสภาวะธรรมที่มีมนุษย์สมมติเรียกว่า เจตสิก รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 ฯลฯ อยู่จริง ส่วนสภาวะธรรมเหล่านี้จะมีลักษณะอย่างไรนั้น เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่จะต้องศึกษา
ต่อไปในเรื่องปรมัตถสังจะ

๒. อวิชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่ไม่ได้อยู่) เป็นการบัญญัติที่ตรงข้ามกับวิชขมาน
บัญญัติ หมายถึงนามบัญญัติที่มนุษย์บัญญัติขึ้นโดยไม่มีสภาวะธรรมรองรับ เช่น ชันธ ๕ อันได้แก่
รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ เมื่อชันธทั้ง ๕ มาประชุม
รวมกัน เกิดเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งกำหนดนามบัญญัติว่า "มนุษย์" คำว่า "มนุษย์" ก็คืออวิชขมาน
บัญญัติ เพราะเป็นนามบัญญัติที่ไม่มีสภาวะธรรมที่เรียกว่ามนุษย์อยู่อย่างแท้จริง สภาวะธรรมที่แท้จริง
คือชันธ ๕ ที่มาประกอบเป็นมนุษย์ แต่ถือได้ว่ามนุษย์เป็นสิ่งที่อยู่ตรวบเท่าที่ ยังมีการยอมรับ
นามบัญญัติ ที่เรียกลี้้งนี้ว่ามนุษย์อยู่ นอกจากคำว่า "มนุษย์" ยังมีอวิชขมานบัญญัติอื่น ๆ อีกมาก
เช่นคำว่า พ่อ นายแดง กษัตริย์ ตถาคต โต้ะ ต้นไม้ หนังสือ บ้าน รถยนต์
ประเทศ โลก ฯลฯ เป็นต้น

ในคำสนทนาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ได้กล่าวแสดงทรรศนะที่จะ
อธิบายอวิชขมานบัญญัติได้อย่างชัดเจนดังนี้

...ที่เธอแสดงชื่อว่า นาคเสน อะไรเล่าเป็นนาคเสน ผมหรือเป็น นาคเสน เมื่อพระเถระทูลตอบว่า มิใช่ ก็ตรัสถามต่อไปจนครบอาการ ๓๒ ทรงไล่เสียงไปแต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นนาคเสนหรือ พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่า มิใช่ จึงตรัสไล่ถึงชั้น ๕ แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นนาคเสนหรือ... หรือทั้ง ๕ ชั้นนี้เป็นนาคเสน หรือนาคเสนมันออกไปจากชั้น ๕ นั้น พระเถระเจ้าก็ ทูลตอบว่า มิใช่ ๆ ทุกข้อ...

พระนาคเสนทูลตอบโดยใช้วิธีอุปมาอุปไมยกับรถ โดยอธิบายว่า ที่เรียกว่ารถนั้นมี ส่วนใดบ้างที่เป็นรถ งอน เผลา ล้อ แยก แต่ละอย่างนี้ไม่ใช่รถ ต้องอาศัยอุปกรณ์ ทั้งหมดนี้รวมกันจึงเรียกว่ารถ ดังนั้น พระนาคเสนจึงสรุปว่า "...แม้คำว่า นาคเสน ซึ่งเป็น ชื่อของอาตมภาพก็เช่นนั้น เหมือนกัน อาศัยทั้งผมทั้งขน เป็นต้น อาศัยทั้งรูปทั้งนามประชุมรวม กันเข้า จึงมีคำชื่อนี้ขึ้น แต่ว่าเมื่อพูดโดยปรมาตถ์แล้ว ก็หาเป็นตัวบุคคลที่จะพึงค้นได้ในชื่อนั้น ไม่..."^๒

สรุปได้ว่า นามบัญญัติที่มนุษย์ตั้งให้กับสิ่งที่มีสภาวะธรรมอยู่แท้จริงด้วยตัวเองกำหนด เป็นวิชขมานบัญญัติ ส่วนสิ่งที่เกิดขึ้นจากการประชุมรวมของสภาวะธรรมในรูปแบบต่าง ๆ ทั้ง หลายที่มีอยู่ ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีความสภาวะธรรมที่แท้จริงอยู่ด้วยตัวเอง หากแต่อิงอาศัย สภาวะธรรมพื้นฐานที่เป็นวิชขมานบัญญัติทั้งหลายเหล่านั้นมารวมกัน จึงเกิดเป็นสิ่งสมมติต่าง ๆ ขึ้น จึงกำหนดชื่อเป็นวิชขมานบัญญัติ

นอกจากการแบ่งนามบัญญัติ เป็นวิชขมานบัญญัติและวิชขมานบัญญัติแล้ว ยังสามารถ แบ่งย่อยลงไปได้อีก ๔ ประเภท ซึ่งเกิดจากการนำวิชขมานบัญญัติและวิชขมานบัญญัติมา ประกอบรวมกันเข้าจึงเกิดเป็นนามบัญญัติอีก ๔ ประเภทดังนี้

^๑ กรมศิลปากร, ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปา-
บรรณาการ, ๒๕๐๐), หน้า ๖-๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

๓. วิชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่มี)

เป็นนามบัญญัติที่มีรูปศัพท์ประกอบขึ้นจากอริชขมานบัญญัติและอริชขมานบัญญัติรวมอยู่ด้วยกัน จึงเท่ากับเป็นการบัญญัติสิ่งที่ไม่มีสภาวะธรรมแท้จริง ร่วมกับสิ่งที่มีสภาวะธรรมแท้จริง เช่นคำว่า "คนมีปัญญา" เป็นนามบัญญัติที่เกิดจากคำว่า "คน" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ รวมกับคำว่า "ปัญญา" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ เมื่อรวมกันเป็นคำว่า "คนมีปัญญา" จึงเป็นนามบัญญัติที่ เรียกว่าวิชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ

๔. อริชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีกับสิ่งที่ไม่มี)

เป็นนามบัญญัติที่มีรูปศัพท์ประกอบขึ้นจากอริชขมานบัญญัติและอริชขมานบัญญัติรวมอยู่ด้วยกัน จึงเท่ากับเป็นการบัญญัติสิ่งที่มีสภาวะธรรมแท้จริงร่วมกับสิ่งที่ไม่มีสภาวะธรรมแท้จริง เช่นคำว่า "สติของนายคำ" เป็นนามบัญญัติที่เกิดจากคำว่า "สติ" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ รวมกับคำว่า "นายคำ" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ เมื่อรวมกันเป็นคำว่า "สติของนายคำ" จึงเป็นนามบัญญัติที่ เรียกว่าอริชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ

๕. วิชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีกับสิ่งที่มี)

เป็นนามบัญญัติที่มีรูปศัพท์ประกอบขึ้นจากอริชขมานบัญญัติและอริชขมานบัญญัติรวมอยู่ด้วยกัน จึงเท่ากับเป็นการบัญญัติสิ่งที่มีสภาวะธรรมแท้จริงกับสิ่งที่มีสภาวะธรรมแท้จริง เช่นคำว่า "จิตที่มี โลกะ" เป็นนามบัญญัติที่เกิดจากคำว่า "จิต" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ รวมกับคำว่า "โลกะ" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ เมื่อรวมกันเป็นคำว่า "จิตที่มีโลกะ" จึงเป็นนามบัญญัติที่ เรียกว่า วิชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ

๖. อริชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่ไม่มี)

เป็นนามบัญญัติที่มีรูปศัพท์ประกอบขึ้นจากอริชขมานบัญญัติและอริชขมานบัญญัติ รวมอยู่ด้วยกัน จึงเท่ากับเป็นการบัญญัติสิ่งที่ไม่มีสภาวะธรรมแท้จริง ร่วมกับสิ่งที่ไม่มีสภาวะธรรมแท้จริง เช่นคำว่า "ราชโอรสของพระราชา" เป็นนามบัญญัติที่เกิดจากคำว่า "ราชโอรส" ซึ่งเป็น อริชขมานบัญญัติ รวมกับคำว่า "พระราชา" ซึ่งเป็นอริชขมานบัญญัติ เมื่อรวมกันเป็นคำว่า "ราชโอรสของพระราชา" จึงเป็นนามบัญญัติที่ เรียกว่า อริชขมาเนนอริชขมานบัญญัติ

สรุปได้ว่าสมมติสังขจะเป็นสังขะ (ความจริง) ที่มนุษย์บัญญัติขึ้นและเป็นสิ่งสำคัญที่เกี่ยวข้องผูกพันกับชีวิตมนุษย์ทั้งในรูปนามบัญญัติและอรรถบัญญัติ ถ้ามนุษย์จะปฏิเสธสมมติสังขจะตั้งโดยสิ้นเชิง ก็จะมีปัญหาที่สำคัญคือมนุษย์จะไม่สามารถสื่อสารความหมายใด ๆ ซึ่งกันและกันได้ และการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจะเป็นเพียงการรู้ที่มีประโยชน์เฉพาะพระองค์แต่เพียงผู้เดียว จะไม่สามารถถ่ายทอดพระธรรมที่ตรัสรู้นั้นให้กับผู้ใดได้ เพราะการถ่ายทอดแสดงธรรมจำเป็นต้องอาศัยสมมติบัญญัติเป็นเครื่องมือ การใช้สมมติบัญญัติโดยทั่วไปไม่เกิดปัญหาเท่าใด แต่การใช้สมมติบัญญัติในการอธิบายธรรมะของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งนั้น ต้องระมัดระวังมาก เพราะการใช้สมมติบัญญัติโดยผ่านทางภาษามีข้อจำกัดอยู่ว่า ในบางครั้งภาษาไม่สามารถอธิบายสภาวะธรรมบางอย่างได้ แต่จะเข้าใจได้ด้วยประสบการณ์และการประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง ดังนั้น ในการศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นต้องอาศัยการเรียนรู้ทั้ง ๓ วิธีทาง (สุตตญาณ จินตญาณ ภาวนาญาณ) ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นไปพร้อม ๆ กัน ถึงแม้ว่าภาษาจะเป็นเครื่องมือที่มีขีดความสามารถจำกัดในการสื่อความหมาย แต่ภาษาก็เป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์อย่างมากและจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับมนุษย์

พุทธศาสนาตระหนักถึงความสำคัญของเรื่องนี้ จึงวิเคราะห์รวบรวมจัดเป็นระบบขึ้นโดยอธิบายให้รู้ว่าสมมติสังขจะคืออะไร แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ อย่างไรบ้างดังได้กล่าวมาแล้ว และมนุษย์ควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะเหมาะสมกับฐานะและบทบาทของแต่ละคนตามที่สังคัมกำหนด เพื่อให้สอดคล้องกับสมมติบัญญัติต่าง ๆ ที่มนุษย์ยึดถือ และที่สำคัญที่สุดที่ถือเป็นลักษณะเด่นของพุทธศาสนา คือ สอนให้รู้เท่าทัน สมมติสังขจะตามที่มีนเป็นจริง คือ รู้ปรมัตถ์ในบัญญัติทุกชนิด ซึ่งการรู้ความจริงในขั้นปรมัตถ์นี้จะทำให้มนุษย์เข้าใจสมมติบัญญัติได้ดียิ่งขึ้น และไม่หลงยึดเกาะติดอยู่กับสมมติบัญญัติทั้งหลายอย่างขาดความเข้าใจที่ถูกต้อง รู้จักวางตัววางท่าที่ต่อสิ่งต่าง ๆ ได้เหมาะสมถูกต้อง ดังพุทธพจน์ว่า "...เหล่านี้แลเป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นโวหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่ มิได้ยึดถือ"^๑

^๑ ที. สีล. ๕/๓๑๒/๓๒๐.

ลักษณะคำสอนในระดับสมมติสังขะ

การหยั่งรู้ภูมิหลังและระดับสติปัญญาของผู้ที่จะศึกษานับ เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น อย่างยิ่งในการสอน เพราะจะทำให้สามารถจัดเนื้อหาและวิธีการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล นั้น ๆ ซึ่งจะทำให้การสอนนั้นบรรลุเป้าหมายโดยสมบูรณ์

พระพุทธเจ้าทรงทราบปัญหานี้เป็นอย่างดี และทรงพบความจริงว่า สรรพสัตว์ ทั้งหลายมีอินทรีย์แตกต่างกัน เปรียบได้กับดอกบัว ดังพุทธพจน์ว่า

“...เมื่อตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายที่มีรูปลักษณ์ เลส ในจักขุน้อยก็มี ที่มีรูปลักษณ์สูงชันในจักขุมากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อน ก็มี ที่มีอาการดีก็มี ที่มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ ได้ยากก็มี ที่มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยอยู่ก็มี มีอุณาเหมือนดอก กล้วยในกออุบล ดอกปทุมในกอปทุม หรือดอกบุณฑริกในกอบุณฑริก ที่เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ งอกงามแล้วในน้ำ บางเหล่ายังจมในน้ำ ชันน้ำเลี้ยงไว้บางเหล่า ตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งอยู่พ้นน้ำชันน้ำไม่ติดแล้ว...”^๑

ดังนั้น ก่อนที่จะเทศนาธรรมพระองค์จะพิจารณาให้ทราบถึงแนวความคิด อุปนิสัยและ ภูมิปัญญาของบุคคลผู้นั้น แล้วจึงจัดเนื้อหาของหลักธรรมคำสอนให้เหมาะสมกับผู้นั้น การสอน ของพระองค์จึงสัมฤทธิ์ผลโดยสมบูรณ์ คุณสมบัติที่นับ เป็นความสามารถพิเศษของพระองค์

จากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกทำให้ทราบว่า พระองค์ทรงมีพุทธวิธีในการสอน หลายลักษณะ เช่นสอนด้วยประสบการณ์ของตนเอง ได้แก่การเทศนาธรรมจกัปวัตตนสูตร เป็นการเล่าวิธีการปฏิบัติที่บรรลุความสำเร็จแก่ปัญจวัคคีย์ ทรงแสดงรายละเอียดวิธีการปฏิบัติ แบบใหม่ที่ทรงค้นพบ พร้อมด้วยรายละเอียดของสิ่งที่จะพึงบรรลุและหลัก เกณฑ์ของความสำเร็จ ปัญจวัคคีย์ได้ฟังก็สำเร็จตาม บางครั้งทรงสอนด้วยวิธีสร้างปัญหาไปสู่เป้าหมาย ได้แก่การ เทศนาเรื่องอนัตตลักขณสูตร พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยวิธีสร้างปัญหาให้ตอบเป็นตอน ๆ ไป

^๑ วิ. มห. ๔/๔/๑๒.

ปัญหานั้นมีลักษณะสืบเนื่องด้วยเหตุผลที่ถูกต้อง และมีหลักความจริงเป็นจุดมุ่งหมาย ผู้ศึกษาที่รู้จักหลักเหตุผลและรักเหตุผล ย่อมให้คำตอบที่ถูกต้องตามหลักเหตุผลนั้น ผู้เรียนรู้อยู่ในฐานะถูกกำหนดทิศทางให้ไปสู่จุดหมายที่ผู้สอนได้กำหนดไว้แล้ว บางครั้งทรงสอนให้มีหลักตัดสินใจความถูกต้องด้วยตนเอง ได้แก่ เทศนา เรื่องกาลามสูตร เมื่อมีผู้ไปประกาศศาสนาหลายฝ่ายหลายนิกาย ชาวกาลามะไม่สามารถตัดสินใจว่าใครสอนผิดสอนถูก ยากที่จะกำหนดว่าเชื่อถือฝ่ายใดเป็นการถูกต้อง เพื่อไม่ต้องเอาชีวิตไปฝากไว้กับความเชื่อถือเพื่อจะได้มีหลักมั่นคงเป็นจุดยืนของตนโดยเฉพาะ สร้างอิสรภาพขึ้นแก่ตนเองด้วยวิธีการทำตนให้ปลอดจากความเชื่อถือทุกฝ่าย ยึดมั่นอยู่กับหลักการตัดสินใจความผิดถูกที่แน่นอน นั่นคือหลักการชี้ขาดว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล เมื่อกำหนดหลักเกณฑ์พร้อมด้วยหลักการสังเคราะห์ที่แน่นอน การตัดสินใจชี้ขาดเรื่องต่าง ๆ ก็ถูกต้องไม่ผิดพลาด

วิธีการสอนที่เด่นมากอีกประการหนึ่งคือ สอนโดยวิธีอุปมา นำสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในธรรมชาติมาเปรียบเทียบกับหลักธรรม เป็นวิธีการช่วยให้เข้าใจนามธรรมได้เร็วขึ้น สิ่งที่น่ามาเปรียบเทียบนั้นมีอยู่ทั่วไปเป็นที่ประจักษ์แก่ผู้ศึกษา เมื่อยกขึ้นกล่าว ผู้ศึกษาสามารถคิดเห็นได้อย่างรวดเร็ว คำสอนที่ประกอบด้วยอุปมามีตัวอย่างอยู่มากมาย ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎก เช่น

...อุกรภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ผู้เที่ยวไปบนพื้นแผ่นดินชนิดใดชนิดหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างโลกกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันใดบทแห่งธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ บทคือปัญญินทรีย์เรากล่าวว่า เป็นยอดของบทแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉะนั้นเหมือนกัน^๑...

...อุกรภิกษุทั้งหลาย อุบลกัถิ ปทุมกัถิ บุณทริกัถิ เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ ขึ้นพ้นจากน้ำตั้งอยู่ แต่น้ำไม่ติดแม้ฉันใด พระตถาคตเกิดแล้วในโลก ย่อมครอบงำโลกอยู่ แต่โลกฉาบหาไม่ได้ฉันนั้นเหมือนกันแล^๒

^๑ สัง. มหา. ๑๘/๑๐๔๐/๓๐๖.

^๒ สัง. ชนธ. ๑๗/๒๔๑/๑๔๘.

... อูกริกษุทั้งหลาย ก็บุรุษนั้นกระทำอย่างไรจึงจะชื่อว่าทำถูกหน้าที่ในแพนั้น ในข้อนี้บุรุษนั้นข้ามไปสู่ฝั่งแล้ว ฟังคำร่ำอย่างนี้ว่าแพนี้มีอุปการะแก่เรามากแล เราอาศัยแพนี้ พยายามอยู่ด้วยมือและเท้า จึงข้ามถึงฝั่งได้ โดยความสวัสดิ์ ถ้ากระไร เราเพียงยกแพนี้ขึ้นวางไว้บนบก หรือให้ลอยอยู่ในน้ำแล้วฟังหลักไปตามความปรารถนา อูกริกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นกระทำอย่างนี้แล จึงจะชื่อว่ากระทำถูกหน้าที่ในแพนั้น แม้ฉันใด อูกริกษุทั้งหลาย เราแสดงธรรมมีอุปมาด้วยแพเพื่อต้องการสลัดออก ไม่ใช่เพื่อต้องการยึดถือฉันนั้นแล เธอทั้งหลายรู้ถึงธรรมมีอุปมาด้วยแพที่เราแสดงแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ฟังละแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปโดยถึงธรรมเล่า...

ตัวอย่างในการเทศนาธรรมโดยใช้วิธีอุปมามีมากมาย ไม่สามารถนำมากล่าวในที่นี้ได้ทั้งหมด การสอนด้วยวิธีอุปมานี้ทำให้ผู้เรียนเข้าใจธรรมได้ง่ายและรวดเร็วขึ้น จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาที่สามารถในการสอนเป็นอย่างดี เป็นที่ยอมรับและสรรเสริญของนักปราชญ์ในสมัยนั้นว่า

...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาสิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืด ด้วยคิดว่าผู้มีจักขุจก เห็นรูปฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมโดยอนง ปริยายฉันนั้น เหมือนกัน...

แม้จะทรงใช้พุทธวิธีหลายอย่างในการสอน แต่เนื้อหาของคำสอนแบ่งได้เป็น ๒ หมวดใหญ่คือ

๑. โลกียธรรม

๒. โลกุตตรธรรม

โลกียธรรมเป็นหลักจริยศาสตร์ทั่วไปที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้ดำเนินชีวิตทางโลก คำสอนในระดับนี้มีใช้มีเพียงในศาสนาพุทธเท่านั้น แต่จะมีอยู่ทุกศาสนา เพราะหลักคำสอนในระดับนี้เป็นเสมือนกติกาสังคม ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้เกิดแก่สังคมและผู้ปฏิบัติ

^๑ ม. มูล. ๑๒/๒๘๐/๒๒๐.

^๒ ที. ปา. ๑๑/๒๐๖/๑๗๓.

โลกุตตรธรรม เป็นคำสอนที่มุ่งประโยชน์สูงสุด ผู้ปฏิบัติสามารถขจัดทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง
นับ เป็นคำสอนที่มีลักษณะเด่น เฉพาะตัวของพุทธปรัชญา

เมื่อความหมายของคำว่า "สมมติสังขะ" หมายถึงความจริงที่เกิดขึ้นจากการกำหนด
ของมนุษย์ ดังนั้น ลักษณะคำสอนในระดับสมมติสังขะจึง เป็นคำสอนที่สอดคล้องกับการกำหนด
การสมมติ การยึดถือคติกาต่าง ๆ ที่มนุษย์บัญญัติขึ้น

มนุษย์ถ้ามองในแง่ปรมาตตสังขะ พบว่าประกอบไปด้วยสภาวะธรรมที่สมมติ เรียกว่าชั้น ๕
มาประชุมกัน แต่ในการเทศนาธรรมพระองค์ทรงเลือกโอกาสที่ควรจะกล่าวถึงมนุษย์ในแง่
ปรมาตต หรือในแง่บุคคลบัญญัติ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาของผู้ฟัง ซึ่งสมควรกับการกล่าวในลักษณะ
ใด พระองค์มีเหตุผลที่กล่าวถึงมนุษย์ในแง่บุคคลบัญญัติดังนี้

...พระพุทธเจ้าตรัสถ้อยคำระบุนุคคลด้วยเหตุ ๘ ประการดังนี้

๑. เพื่อทรงแสดงถึงhiriและโอตตปปะ
๒. เพื่อทรงแสดงถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน
๓. เพื่อทรงแสดงถึงการกระทำของคนโดยเฉพาะตัว
๔. เพื่อทรงแสดงถึงอนัตตริยกรรม
๕. เพื่อทรงแสดงถึงพรหมวิหารธรรม
๖. เพื่อทรงแสดงถึงบุพเพนิวาสานุสสติญาณ
๗. เพื่อทรงแสดงถึงทักษิณาวาริสุทธิ
๘. เพื่อไม่ทรงละทิ้งสมมติของโลก

เมื่อพระองค์ตรัสว่า ชั้นธัตถุอายตนะทั้งหลาย ละอายแก่ใจอยู่ เกรงกลัวบาปอยู่
มหาชนจะไม่เข้าใจ พวกพิศวงงงงวยโต้แย้งว่านี่อะไรกัน ชั้นธัตถุอายตนะทั้งหลาย
ละอายแก่ใจ เกรงกลัวต่อบาปด้วยหรือ? ดังนี้ แต่เมื่อพระองค์ตรัสว่า บุรุษ
กษัตริย์ พราหมณ์ เทพ มาร (ละอายแก่ใจ เกรงกลัวต่อบาป) ดังนี้ มหาชนจะ
เข้าใจ ไม่พิศวงงงงวย ไม่ได้แย้ง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบุคคลกถา
(ถ้อยคำระบุนุคคล) เพื่อทรงแสดงถึงhiriและโอตตปปะ...

มหาภิกษุราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, พระสูตรและอรรถกถา แปล มีชกนิภา
มูลปัญญาสภ, หน้า ๓๖๐-๓๖๒.

ส่วนการขยายความในข้ออื่น (๒-๔) เป็นไปในทำนองเดียวกัน

จากพระประสงค์ทั้ง ๔ ประการนี้ พระองค์สามารถใช้ภาษาเป็นสื่อทำให้พุทธบริษัท ทั้งหลายเข้าใจธรรมในระดับโลกียะ ซึ่งธรรมในระดับนี้พระองค์ยอมรับว่ามีอัตตา (แต่ในระดับ โลกุตตระปฏิเสธอัตตา) มีสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา มือคิดชาติ มีผู้ทำกรรม มีผู้รับผลของ กรรม มีผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อเข้าถึงนิพพาน และรวมทั้งมีตถาคต คือพระองค์เองด้วย เป็นการ แสดงธรรมแบบบุคคลาธิษฐาน เหตุที่พระองค์ต้องแสดงธรรมที่เป็นโลกียธรรม คือธรรมอันเป็น วิสัยของโลก ทั้งที่เป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาคือการเข้าถึงภาวะนิพพาน หรือคือการยก ระดับจิตให้พ้นจากวิสัยของโลก ก็เพราะพระองค์ทรงทราบว่าพระองค์เองอยู่ในฐานะของผู้ชี้ ทางที่ถูกต้องอันจะทำให้ผู้ที่เดินตามทางนี้สามารถเข้าถึงนิพพาน และพ้นจากวิสัยของโลก ซึ่ง จากประสบการณ์ของพระองค์เองยืนยันว่าเป็นภาวะที่ดีกว่า ประณีตกว่าภาวะที่ยังข้องเกี่ยว ผูกพันอยู่กับวิสัยโลกหรือติดข้องอยู่กับกาม อย่างไรก็ตาม แม้นิพพานนั้นมีอยู่ ทางที่จะไปสู่นิพพาน พระองค์ก็อธิบายแล้วโดยอเนกปริยาย แต่ความปรารถนาที่จะเดิน ความสามารถและความ เพียรพยายามที่จะเดินให้ถึงเป้าหมายนั้น เป็นเรื่องส่วนบุคคล ที่ไม่มีใครสามารถจะช่วยใครได้ ต้องกระทำด้วยตนเอง จากข้อเท็จจริงพบว่าผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วมีจำนวนน้อยมาก เมื่อเทียบกับ ผู้ที่ยังไม่บรรลุ นอกจากนั้นยังมีปุถุชนอีกเป็นจำนวนมิใช่น้อยที่ไม่ปรารถนาจะบรรลุนิพพาน ยัง พึงพอใจที่จะเสพเสวยสุขทุกข์ตามประสาโลก ยังต้องการเวียนเกิดเวียนตายในภพในชาติต่าง ๆ อีกอย่างไม่รู้เบื่อ หรืออาจไม่รู้ด้วยซ้ำว่าชีวิตจะต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบสิ้นตราบเท่า ที่ยังไม่สามารถทำลายต้นเหตุแห่งการเกิดลงได้ บางคนยังคิดว่ามีเพียงชีวิตนี้ชาตินี้เท่านั้น ในขณะที่ยังไม่ตายจึงควรรับแสวงหาความสุขให้มากที่สุดเท่าที่จะหาได้ ไม่ว่าปุถุชนจะมีความคิด ความเข้าใจหรือความเชื่อที่แตกต่างกันอย่างไรก็ตาม แต่ปุถุชนทั้งหลายนั้นจะมีลักษณะที่เหมือนกัน อยู่อย่างหนึ่งคือ เมื่อใดที่ประสบสุขก็ติดอกติดใจ อยากจะได้สุขอีกมาก ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อใด ที่ประสบทุกข์ก็ดิ้นรนขนขวายหาทางหนีทุกข์ หาสิ่งต่าง ๆ มาบำบัดทุกข์นั้น เท่าที่กำลังความสามารถของแต่ละบุคคลจะทำได้ พระองค์ทรงทราบความต้องการของปุถุชนในระดับนี้เป็นอย่างดี เพราะพระองค์เองเคยผ่านประสบการณ์เช่นนี้มาแล้วนานนับชาติไม่ถ้วน ก่อนการตรัสรู้ ดังนั้น เพื่อตอบสนองความต้องการของปุถุชน จึงแสดงธรรมที่เป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่ยังปรารถนาความ สุขตามประสาโลก หรือยังต้องข้องเกี่ยวกับวิสัยโลกไว้อย่างมากมายอเนกประการ ธรรมในระดับนี้ จึงเรียกว่าโลกียธรรม

จุดมุ่งหมายกว้าง ๆ ของโลกียธรรมคือต้องการให้ผู้ประพฤติปฏิบัติธรรมในระดับนี้ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในฐานะใด ๆ ทางสังคม สามารถอยู่ดีมีสุขโดยไม่เบียดเบียนตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วย โดยยึดหลักว่า ถ้าแต่ละบุคคลเป็นคนดีแล้ว สังคมซึ่งเกิดจากหลาย ๆ บุคคลมารวมกัน ย่อมจะเป็นสังคมที่ดีที่มีความสงบสุขตามไปด้วย โลกียธรรมนี้พระองค์ตรัสสอนปวงชนในสังคมของประเทศอินเดีย ซึ่งอยู่ในสมัยของพระองค์มาจนถึงปัจจุบัน เวลาได้ผ่านมา ๒๕๐๐ กว่าปีมาแล้ว หลักธรรมคำสอนนี้ยังไม่ล้าสมัย เพราะสารัตถของมนุษย์ไม่ว่ายุคใดสมัยใดก็ยังมีลักษณะที่เหมือนกันคือ มนุษย์ยังมีความต้องการความปลอดภัย ต้องการลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ฯลฯ และมนุษย์กลัวความทุกข์ ความผิดหวัง ความเจ็บปวด กลัวการพลัดพลาจากสิ่งอันเป็นที่รักเช่นกัน ส่วนรายละเอียดของการแสวงหาสิ่งที่ต้องการหรือวิธีการหนีจากสิ่งที่ไม่ต้องการนั้น อาจจะแตกต่างกันในรายละเอียดปลีกย่อย ดังนั้น หลักธรรมคำสอนในระดับโลกียธรรมจึงสามารถนำมาประยุกต์ให้เข้ากับชีวิตและสังคมได้ทุกยุคทุกสมัย ไม่ว่าบุคคลผู้นั้นจะดำรงฐานะทางสังคมอย่างไร พระองค์ตรัสแนะนำข้อควรปฏิบัติไว้อย่างกว้างขวาง เช่นฆราวาสธรรม พรหมวิหารธรรม สังคหวัตถุธรรม เบญจศีล เบญจธรรม กุศลกรรมบถ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สุปริสธรรม ติฎฐธัมมิกัตถประโยชน์ ข้อปฏิบัติกับทิศทั้ง ๖ มงคลชีวิต นาถกรรมธรรม สาราณียธรรม อิทธิบาทและอื่น ๆ อีกมากมายไม่สามารถรวบรวมนำมากล่าวไว้ในที่นี้ได้ทั้งหมด ส่วนรายละเอียดของธรรมแต่ละประเภทจะกล่าวในลำดับต่อไป

อย่างไรก็ตามหลักธรรมทั้งหลายเหล่านี้มิใช่ข้อบังคับที่มีบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนหรือไม่ปฏิบัติตาม หากแต่เป็นข้อแนะนำที่มีประโยชน์ ผู้ใดเห็นประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากการปฏิบัติและสามารถปฏิบัติตามได้ ก็เท่ากับเป็นการสร้างเหตุที่ดีให้แก่ตนและแน่นอนที่สุด ผลย่อมเกิดตามมาจากเหตุ นั้น เป็นเสมือนรางวัลตอบแทนผู้ที่ไม่สร้างเหตุก็ย่อมไม่ได้รับผล หรือผู้ใดสร้างเหตุชั่วเหตุร้ายให้แก่ตน แน่แน่นอนที่สุด เขาผู้นั้นย่อมได้รับผลชั่วอันสมควรกับเหตุนั้นตอบแทน ดังนั้น หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์จึงหว่านประโยชน์ให้แก่ทุก ๆ คน ไม่ว่าบุคคลนั้นจะอยู่ในสมัยใด สังคมใด ระดับใด เชื้อชาติหรือสัญชาติใด ย่อมสามารถเก็บเกี่ยวประโยชน์ที่เกิดจากการปฏิบัติตามธรรมนั้นได้ตั้งแต่ประโยชน์เบื้องต้น จนกระทั่งถึงประโยชน์สูงสุด

อีกประการหนึ่ง พระองค์มีจุดมุ่งหมายที่ทรงแสดงโลกียธรรมเพื่อเป็นพื้นฐานหรือเพื่อปรับพื้นฐานของปุถุชนให้พร้อมที่จะก้าวไปสู่การปฏิบัติ เพื่อความหลุดพ้นออกจากวิสัยของโลก ซึ่งเรียกว่าการปฏิบัติธรรมในระดับโลกุตตรธรรม เพื่อให้บรรลุถึงประโยชน์สูงสุดอันมนุษย์จะพึงกระทำให้ถึงได้ด้วยตัวของเขาเอง ดังนั้น ลักษณะร่วมของหลักธรรมในระดับโลกียะนี้จึงสรุปกล่าวได้ว่า เป็นหลักธรรมที่สร้างเหตุอันนำมาซึ่งผล คือประโยชน์สุขตามประสาโลกของผู้ที่ปฏิบัติตาม และเป็นหลักธรรมซึ่งสร้างเหตุอันนำมาซึ่งผลที่จะเป็นพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับผู้หวังความสุขจากโลกุตตรธรรมอีกด้วย

ข้อปฏิบัติในระดับสมมติสังขะ

คำสอนในระดับสมมติสังขะจะเป็นโลกียธรรมและเป็นหลักจริยศาสตร์ ทรงแสดงธรรมแบบบุคคลาธิษฐาน โดยมุ่งเน้นที่การกระทำของมนุษย์เป็นจุดสำคัญ พระองค์เป็นผู้บอกแนวทางการประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้มนุษย์พบกับความสุข ความเจริญในการดำเนินชีวิตทางโลก ตามบทบาทฐานะที่มนุษย์และสังคมเป็นผู้กำหนดขึ้น และเป็นผู้เตือนให้เห็นทางแห่งความเสื่อม ภัยที่จะเกิดขึ้นถ้าประพฤติปฏิบัติในทางที่ผิด ข้อปฏิบัติในระดับสมมติสังขะจะนี้ถ้าสามารถปลูกฝังให้เกิดเป็นอุปนิสัยของปุถุชนทั่วไป ย่อมจะมีประสิทธิภาพควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ได้ดียิ่งกว่าการใช้กฎหมายบังคับ เพราะพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ย่อมเกิดจากจิตใจเป็นผู้บังคับบัญชาให้กระทำ แต่เมื่อมีธรรมครองใจแล้ว พฤติกรรมทั้งหลายที่แสดงออกจะตกอยู่ภายใต้การควบคุมของธรรม ซึ่งจะส่งผลโดยตรงให้บุคคลนั้นและสังคมนั้นมีแต่ความสุข เช่นเราลองหลับตานึกภาพว่า ถ้ามนุษย์ทุกคนสามารถรักษาศีล ๕ ได้จริง สภาพสังคมจะเปลี่ยนไปอย่างไรบ้าง คงจะเป็นสังคมที่น่าอยู่อย่างมาก ทุกคนจะรู้สึกปลอดภัย มีความจริงใจและซื่อสัตย์ต่อกัน ปัญหาอาชญากรรม และสงครามทั้งหลายจะหมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง แต่เหตุใดสังคมในจินตนาการเช่นนั้นจึงไม่สามารถเป็นจริงได้ก็ เพราะสมาชิกของสังคมนั้นละทิ้งธรรม ไม่เพียงแต่ไม่ปฏิบัติธรรม แต่ยังกระทำพฤติกรรมที่เบียดเบียนตนเอง และเบียดเบียนผู้อื่นอีกด้วย

ดังนั้น หลักธรรมของพระองค์จะเป็นสิ่งที่ดีมีคุณค่าประกอบด้วยประโยชน์ก็ต่อเมื่อ
 ปุถุชนสามารถนำมาปฏิบัติให้ได้จริง ๆ ไม่ใช่เพียงแค่อ่านศึกษาให้รู้, หรือรับฟังพอมานหูเท่านั้น
 เมื่อผู้ใดปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนได้จริง ๆ จะบังเกิดประโยชน์ ๒ ต่อ คือประโยชน์ต่อ
 ตนเองที่ได้รับโดยตรงจากการปฏิบัตินั้น และประโยชน์ต่อสังคม อันเป็นผลสะท้อนที่เกิดขึ้น
 จากสมาชิกของสังคมที่ดำรงอยู่ในศีลธรรมนั้น สมกับคำที่กล่าวว่า "ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติ
 ธรรม"

พุทธพจน์ที่กล่าวแสดงข้อปฏิบัติในระดับสมมติสังขจะมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมากมาย
 หลายแห่ง ไม่อาจนำมากล่าวไว้ในที่นี้ได้ทั้งหมด จึงขอกล่าวเฉพาะหลักปฏิบัติที่สำคัญ ๆ
 อันจะเป็นประโยชน์โดยตรงต่อตนเองและสังคมพอสังเขปดังต่อไปนี้

๑. หลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือน
๒. หลักธรรมสำหรับผู้ปกครองหรือผู้บริหาร
๓. หลักธรรมที่ทำให้เป็นคนดีในสังคม
๔. หลักธรรมสำหรับบุคคลพึงปฏิบัติต่อกันตามบทบาทและหน้าที่ทางสังคม
๕. หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติตนให้มีชีวิตที่ก้าวหน้าและประสบความสำเร็จ

๑. หลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือน

สำหรับบุคคลผู้หวังความสุขความเจริญในเพศกฤหัสถ์ พระพุทธองค์ทรงแนะนำข้อควร
 ปฏิบัติดังนี้

...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุตฺรพราหมณ์ ธรรม ๔ ประการนี้ย่อมเป็นไป
 เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบันแก่กุลบุตร คือ

๑. อฏฺฐานสัมปทา คือเลี้ยงชีพด้วยการหมั่นประกอบการทำงาน
๒. อารกขสัมปทา คือถึงพร้อมด้วยการรู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้
๓. กัลยาณมิตรตตทา คือการคบเพื่อนที่ดีงาม
๔. สมชีวิตา คือการดำรงชีพโดยเหมาะสม ไม่ให้ห่มเพื่อยหรือฝืดเคือง

จนเกินไป...^๑

^๑ ชัง. อฏฺฐก. ๒๓/๑๔๔/๒๗๓.

...อุกรคฤหบดี สุข ๔ ประการนี้ อันคฤหบดีผู้บริโภคมหาพิงได้รับตาม
กาลตามสมัย สุข ๔ ประการเป็นไฉน คือสุขเกิดแต่ความมีทรัพย์ ๑ สุขเกิด
แต่การจ่ายทรัพย์บริโภค ๑ สุขเกิดแต่ความไม่เป็นหนี้ ๑ สุขเกิดแต่ประกอบกา
งานที่ปราศจากโทษ ๑^๑...

...อุกรภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใดตระกูลหนึ่งถึงความเป็นใหญ่ในโภคทรัพย์แล้ว
ย่อมไม่ตั้งอยู่ได้นาน เพราะสถาน ๔ หรือสถานใดสถานหนึ่ง บรรดาสถาน ๔ นั้น
สถาน ๔ เป็นไฉน คือไม่แสวงหาทรัพย์ที่หายแล้ว ๑ ไม่ข่อมแซมทรัพย์ที่คร่ำคร่า ๑
ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ๑ ตั้งสตรีหรือบุรุษหุสีให้เป็นพ่อบ้านแม่เรือน ๑...

อุกรภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใดตระกูลหนึ่งถึงความเป็นใหญ่ในโภคทรัพย์แล้ว
ย่อมตั้งอยู่ได้นานเพราะสถาน ๔... คือแสวงหาทรัพย์ที่หายแล้ว ๑ ข่อมแซมทรัพย์
ที่คร่ำคร่า ๑ รู้จักประมาณในการบริโภค ๑ ตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นพ่อบ้าน
แม่เรือน ๑^๒...

...บุคคลใดผู้อยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธา มีธรรม ๔ ประการนี้
คือสังจะ ทมะ ชนติ จาคะ บุคคลนั้นและโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก...^๓

...อุกรคฤหบดีบุตร สาวกของพระอริยเจ้าย่อมไม่เสพอบายมุข
(ปากทางแห่งความเสื่อม) ๖ อย่างคือ ๑ คีมน้ำเมา ทำให้เกิดโทษ ๖ สถาน
คือเสียทรัพย์ ก่อการทะเลาะวิวาท เป็นบ่อเกิดแห่งโรค เป็นเหตุเสียชื่อเสียง
เป็นเหตุให้ไม่รู้จักละอาย เป็นเหตุทอนกำลังปัญญา ๒. เทียวกลางคืน ทำให้เกิด
โทษ ๖ สถานคือ ผู้นั้นชื่อว่าไม่คุ้มครอง ไม่รักษาตัว ไม่คุ้มครองไม่รักษาบุตรภรรยา
ไม่คุ้มครองไม่รักษาทรัพย์สมบัติ เป็นที่ระวางของคนอื่น คำพูดอันไม่เป็นจริงในที่นั้น ๆ
ย่อมปรากฏในผู้นั้น เหตุแห่งทุกข์เป็นอันมากแวดล้อม ๓. เทียวดมหรสพ ๔. เล่น
การพนัน อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๖ ประการคือ ผู้ชนะย่อมก่อเวร ผู้แพ้ย่อม
เสียดายทรัพย์ที่เสียไป ความเสื่อมทรัพย์ในปัจจุบัน ถ้อยคำของคนเล่นการพนันซึ่ง
ไปพูดในที่ประชุมฟังไม่ขึ้น ถูกมิตรอมตย์หมิ่นประมาท ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย

^๑ อัง.จตุก. ๒๑/๖๒/๘๗.

^๒ อัง.จตุก. ๒๑/๒๕๘/๓๐๗-๓๐๘.

^๓ สัง.สคาถ. ๑๕/๘๔๕/๒๕๘.

๕ คบคนชั่วเป็นมิตร มีโทษ ๖ สถานคือ นำให้เป็นฝึกเลงการพนัน นำให้เป็นฝึกเลงเจ้าชู้ นำให้เป็นฝึกเลงเหล่า นำให้เป็นคนหลงผู้อื่นด้วยของปลอม นำให้เป็นคนโกง เขาซึ่งหน้า นำให้เป็นคนหัวไม้ ๖ เกียรติร้ายทำการงานโดยอ้างเหตุต่าง ๆ^๑...

...บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมรุ่งเรืองส่องสว่างเพียงดังไฟ เมื่อบุคคลออกมโภกสมบัติอยู่เหมือนแมลงผึ้งผนวกรัง โภกสมบัติย่อมถึงความสิ้นสมดุจจอมปลวกอันตัวปลวกก่อขึ้นฉะนั้น คฤหัสถ์ในตระกูลผู้สามารถ ครั้นสะสมโภคสมบัติได้อย่างนี้แล้ว พึงแบ่งโภคสมบัติออกเป็นสี่ส่วน เขาย่อมสมานมิตรไว้ได้ พึงใช้สอยโภคสมบัติด้วยส่วนหนึ่ง พึงประกอบการทำงานด้วยสองส่วน พึงเก็บส่วนที่สี่ไว้ด้วย หมายถึงผู้มีไว้ในยามอันตราย ดังนี้^๒...

...อุกรคฤหบดี ประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน คือ...เลี้ยงตนให้เป็นสุข เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข เลี้ยงบุตรภรรยาทาสากรรมกร คนใช้ให้เป็นสุข นี่เป็นประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ข้อที่ ๑...เลี้ยงมิตรสหายให้เป็นสุข ให้อัมหนา บริหารให้เป็นสุขสำหรับนี้เป็นประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ข้อที่ ๒...ป้องกันอันตรายที่เกิดแต่ไฟ น้ำ พระราชา โจร หรือทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก ทำตนให้สวัสดิ์ นี่เป็นประโยชน์ที่พึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ข้อที่ ๓ ...ทำพลี ๕ อย่างคือ ญาติพลี (บำรุงญาติ) อติถิพลี (ต้อนรับแขก) ปุพฺพเปตพลี (บำรุงญาติผู้ตายไปแล้ว คือทำบุญอุทิศกุศลให้) ราชพลี (บำรุงราชการ คือบริจาคทรัพย์ช่วยชาติ), เทเวตพลี (บำรุงเทวดา คือทำบุญอุทิศให้เทวดา) นี่เป็นประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ข้อที่ ๔...บำเพ็ญทักษิณา มีผลสูงเลิศ เกื้อกูลแก่สวรรค์ มีวิบากเป็นสุข ยังอารมณ์เลิศให้เป็นไปด้วยดีในสมณพราหมณ์...นี่เป็นประโยชน์ที่พึงถือเอาแต่โภคทรัพย์ข้อที่ ๕^๓...

...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะอนาถปิณฑิกคฤหบดีว่า อุกรคฤหบดี กามโภคิบุคคลมีอยู่ในโลก ๑๐ จำพวก ๑๐ จำพวกเป็นไฉน คือกามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้ แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข ไม่แจกจ่ายไม่ทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้ แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข

^๑ที่. ปา. ๑๑/๑๗๔-๑๘๗/๑๖๔-๑๖๕

^๒ที่. ปา. ๑๑/๑๘๗/๑๖๕

^๓อัง. ปญจก. ๑๒๒/๔๑/๔๔-๔๕

แจกจ่ายกระทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคล บางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม และไม่ชอบธรรม ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข ไม่แจกจ่ายไม่ทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม ย่อมเลี้ยงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่ายไม่ทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม และไม่ชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แจกจ่ายกระทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข ไม่แจกจ่าย ไม่กระทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมแสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่ายไม่กระทำบุญ ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้ แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แจกจ่ายกระทำบุญ แต่เป็นผู้กำหนด หมกมุ่น จดจ่อ ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญา เป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์นั้น ๑ กามโภคิบุคคลบางคนในโลกนี้ แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แจกจ่ายกระทำบุญ และเป็นผู้ไม่กำหนด ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์นั้น

...อุกรคฤหบดี กามโภคิบุคคล ๑๐ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก บรรดา กามโภคิบุคคล ๑๐ จำพวกนี้ กามโภคิบุคคล ผู้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม เลี้ยงตนให้เป็นสุข แจกจ่าย กระทำบุญ และเป็นผู้ไม่กำหนด ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์นั้น นี้เป็นผู้เลิศประเสริฐ เป็นใหญ่สูงสุด^๑...

มีบางคนเข้าใจว่าพุทธปรัชญาสอนให้คนปล่อยวาง มีกน้อย สันโดษ ปล่อยใจจึง แต่เพียงอย่างเดียว จึงสรุปอย่างง่าย ๆ ว่าพุทธศาสนาสอนให้คนมีนิสัยเกียจคร้าน พอใจเฉพาะ สิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่ช่นชวยในการทำงาน และในที่สุดจะทำให้เป็นคนยากไร้ ซึ่งความเข้าใจผิด ชันนี้ถือ เป็นความ เข้าใจผิดอย่างร้ายแรงและเป็นผลเสียต่อพุทธศาสนาอย่างมาก จากข้อเท็จจริง ที่ปรากฏเป็นหลักฐานในพระไตรปิฎกแสดงให้เห็นชัดเจนว่าพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับปัญหา เศรษฐกิจ การดำรงชีวิต การทำมาหาเลี้ยงชีพ การแสวงหาความสุขในเพศมารวาสไว้อย่าง มากมาย มิได้มองข้ามปัญหาเหล่านี้ ตัวอย่างของหลักธรรมคำสอนดังกล่าวนี้ได้นำมารวบรวม เป็น หัวข้อเดียวกันคือ หลักธรรมสำหรับผู้ครอง เรือน โดยเริ่มจากการสอนให้ รู้ว่าความสุขของผู้ครอง เรือนหรือคฤหบดีที่จะได้รับมี ๔ ประการ คือสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์ การใช้จ่ายทรัพย์ การไม่ เป็นหนี้ และการประกอบกิจการงานที่ไม่มีโทษ ต่อจากนั้น พระองค์ทรงสอนให้ขยันหมั่นเพียรประกอบ-

^๑ อัง. ทสก. ๒๔/๔๑/๑๘๐-๑๘๔.

การงาน แสงหาทรัพย์ให้เต็มกำลังความสามารถของแต่ละบุคคล เมื่อได้ทรัพย์มาแล้วทรงสอนต่อไปว่า ควรจะใช้ทรัพย์นั้นอย่างไรจึงจะเกิดประโยชน์คุ้มค่าที่สุด โดยแนะนำให้แบ่งทรัพย์ออกเป็น ๔ ส่วน ใช้ส่วนตัว ๑ ส่วน ใช้ประกอบการงาน ๒ ส่วน และเก็บออมไว้ใช้ยามจำเป็นอีก ๑ ส่วน ทรงแสดงประโยชน์ที่เกิดจากทรัพย์ ๔ ประการ เมื่อรู้จักการใช้ทรัพย์อย่างถูกต้องคุ้มค่าแล้ว ยังทรงสอนวิธีการเก็บออมรักษาทรัพย์ที่หามาได้ โดยแสดงเหตุที่ทำให้สามารถรักษาทรัพย์อยู่ได้นาน และเหตุที่ทำให้ไม่สามารถรักษาทรัพย์ไว้นาน ๆ อย่างชัดเจนเป็นข้อ ๆ นอกจากนี้ยังทรงสอนให้รู้จักการคบมิตร การใช้จ่ายอย่างเหมาะสมโดยไม่ผิด เคืองหรือฟูมเพื่อยจนเกินไป ทางใดที่จะนำไปสู่ทางเสื่อม พระองค์ทรงตักเตือนให้ละเว้น โดยแสดงอบายมุข ๖ อย่าง พร้อมทั้งผลเสียอันจะเกิดตามมาจากการเสพอบายมุขทั้ง ๖ อย่างนั้นโดยละเอียด และสุดท้ายทรงสรุปลักษณะของกามโภคีบุคคล (บุคคลผู้บริโภคมกาม) ที่มีอยู่ในโลกนี้มีทั้งหมด ๑๐ จำพวก ทรงแสดงรายละเอียดทั้ง ๑๐ จำพวก และในที่สุดทรงสรุปว่า กามโภคีบุคคลประเภทที่ดีที่สุดที่ควรถือเอาเป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างคือ กามโภคีบุคคลผู้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม เสียงตนให้เป็นสุข แจกจ่ายกระทำบุญ และเป็นผู้ไม่กำหนด ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์นั้น นี้เป็นผู้เลิศประเสริฐ เป็นใหญ่สูงสุด

เท่าที่กล่าวมาแล้ว เป็นเพียงสังเขปข้อธรรมที่ควรปฏิบัติในการดำรงชีวิตแบบปุถุชน เพียงเท่านี้นับเป็นการยืนยันที่ชัดเจนว่า คำสอนในพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตตามวิสัยโลกอย่างมากที่สุด ทรงมีเป้าหมายที่แน่นอนในการแสดงธรรมในระดับโลกียะ คือต้องการให้ปุถุชนรู้จักการดำเนินชีวิตตามวิสัยโลกอย่างฉลาดประกอบด้วยปัญญารู้จักแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม แต่อย่าเตือนว่าไม่ให้ยึดติด หมกมุ่น หรือยอมตนเป็นทาสของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น

๒ หลักธรรมสำหรับผู้ปกครองหรือผู้บริหาร

หลักธรรมที่เป็นคุณสมบัติและเป็นข้อปฏิบัติสำหรับผู้ผู้นำ ผู้บริหาร ตลอดจนผู้ปกครองรัฐ พุทธปรัชญากล่าวไว้ดังนี้

ทศพิธราชธรรมคือธรรมของพระราชา ๑๐ ประการ

...เราตั้งอยู่แล้วในธรรม ๑๐ ประการ... คือทาน ศีล การ
บริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่โกรธ ความ
ไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่พิโรธ...^๑

จักรวรรดิวัตร คือธรรมเนียมหรือหน้าที่ประจำของจักรพรรดิ

...พระกุมาร : พระพุทธเจ้าข้า ก็จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐนั้น
เป็นไฉน พระราชาบิดา : อูกรพ่อ ถ้าเช่นนั้น พ่อจงอาศัยธรรมเท่านั้น
สักการะธรรม ทำความเคารพธรรม ... จงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครอง
อันเป็นธรรมในชนภายใน ในหมู่พล ในพวกกษัตริย์ผู้เป็นในพวกพราหมณ์และ
คฤหบดี ในชาวนิคมและชาวชนบททั้งหลาย ในพวกสมณพราหมณ์ ในเหล่า
เนื้อและนก... อูกรพ่อ อนึ่ง บุคคลเหล่าใดในแว่นแคว้นของพ่อ ไม่มีทรัพย์
พ่อพึงให้ทรัพย์แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย อูกรพ่อ อนึ่ง สมณะพราหมณ์เหล่าใด ใน
แว่นแคว้นของพ่อ งดเว้นจากความเมาและความประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติและ
โลภจะ ผิดคนแต่ผู้เดียว สงบตนแต่ผู้เดียว ให้คนดับกิเลสอยู่แต่ผู้เดียว พึง
เข้าไปหาสมณะพราหมณ์เหล่านั้นโดยกาลอันควร... พ่อได้ฟังคำของสมณะพราหมณ์
เหล่านั้นแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้นเสีย สิ่งใดเป็นกุศลพึงถือมั่นสิ่งนั้น
ประพฤดี อูกรพ่อ นี้แลคือจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐนั้น^๒...

ผู้บริหารที่ดีมีคุณธรรม ย่อมจะอำนวยการสันติสุขให้เกิดแก่ผู้อยู่ใต้ปกครอง และในตนเอง
เดียวกัน ผู้อยู่ใต้ปกครองก็ต้องมีคุณธรรมสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม จึงจะทำให้สังคมนั้น
มีความสุขสงบสุข

พุทธปรัชญากล่าวว่าธรรมอัน เป็นข้อปฏิบัติสำหรับสมาชิกที่ดี ผู้ช่วยสร้างสรรค์สังคมไว้
ดังนี้

^๑
ชท. ขา. ๒๘/๒๔๐/๓๗.

^๒
ที. ปว. ๑๑/๓๕/๕๒-๕๓.

๓. หลักธรรมที่ทำให้เป็นคนดีในสังคม

คนดีควรจะมีคุณสมบัติชอบทั้งทางกาย ทางวาจาและทางใจ โดยเบื้องต้น พึงรักษาศิล ๕ และกุศลกรรมบท ๑๐ ดังพุทธพจน์ที่ทรงแนะนำดังนี้

...อุกริกษุทั้งหลาย อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นผู้
 แก่ล้ากล้า ธรรม ๕ ประการเป็นไฉน ? คืออุบาสกเป็นผู้งดเว้นจาก
 ปาณาติบาต ๑ เป็นผู้งดเว้นจากอกินนาทาน ๑ เป็นผู้งดเว้นจากมุสาวาท ๑
 เป็นผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๑
 อุกริกษุทั้งหลายอุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แลย่อมเป็นผู้แก่ล้ากล้า...^๑

ศิลปพื้นฐานหรือขั้นต้นที่สุดก็คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นไม่ว่าด้วยกายหรือวาจา และ
 การไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศิลขั้นต้นสุดนี้นิยมเรียกกันว่าศิลป ๕ แต่ถ้าจะ
 ให้เป็นคนดีมีศีลธรรมอย่างสมบูรณ์ ควรจะต้องมีความประพฤติดีประพฤติชอบทั้งทางกาย ทาง
 วาจา และทางใจ โดยปฏิบัติตามทางแห่งกุศลกรรม ๑๐ ประการ ซึ่งเรียกว่า กุศลกรรมบท
 ๑๐ ดังนี้

...อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อยคือความ
 ประพฤติทางกายมี ๓ อย่างทางวาจามี ๔ อย่าง ทางใจมี ๓ อย่างฯ

อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ก็ความประพฤติเรียบร้อย คือความ
 ประพฤติธรรมทางกาย ๓ อย่าง เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ละการ
 ข้ำสัตว์ เว้นขาดจากการข้ำสัตว์ มีความเอ็นดู มีกรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูล
 แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ฯ ละการถือเอาทรัพย์ที่เขามิได้ให้ เว้นขาดจากการลักทรัพย์
 ...ละการประพฤตินิดในกามทั้งหลาย เว้นขาดจากการประพฤตินิดในกามทั้งหลาย
 อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อยคือความประพฤติธรรม
 ทางกาย ๓ อย่างเป็นอย่างนี้แลฯ

^๑ ชัง. ปิฎก. ๒๒/๑๗๑/๒๐๖.

อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ก็ความประพฤติเรียบร้อย คือความประพฤติ
 ธรรมทางวาจา ๔ อย่างเป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ละการพูดเท็จ เว้นขาด
 จากการพูดเท็จ ละวาจาอันส่อเสียด เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด ละวาจาหยาบ
 เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าววาจาที่ไม่มีโทษ ละการพูดเพ้อเจ้อ เว้นขาดจาก
 การพูดเพ้อเจ้อ พูดในเวลาสมควรพูด พูดตามจริง พูดเรื่องที่เป็นประโยชน์ พูด
 เรื่องที่เป็นธรรม อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อยคือความ
 ประพฤติธรรมทางวาจา ๔ อย่าง เป็นอย่างนี้แลฯ

อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ก็ความประพฤติเรียบร้อย คือความประพฤติ
 ธรรมทางใจ ๓ อย่างเป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีความโลภมาก ไม่
 เพิ่งเล็งทรัพย์ อันเป็นอุปกณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นว่า ขอของผู้อื่นพึงเป็นของเรา เกิด
 ดังนี้ เป็นผู้มึจิตไม่พยาบาท มีความดำริในใจ ไม่ชั่วช้าว่า ขอสัตว์เหล่านี้ จงเป็น
 ผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีแต่สุข รักษาตนเกิดดังนี้ เป็นผู้
 มีความเห็นชอบ คือมีความเห็นไม่วิปริตว่า ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่ ผลแห่งการ
 บูชามีอยู่ ผลแห่งการบูชามีอยู่ ผลแห่งการเข่นสรวงมีอยู่ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความดีและ
 ทำชั่วมีอยู่...อุกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อย คือความ
 ประพฤติธรรมทางใจ ๓ อย่าง เป็นอย่างนี้แล ฯ ๑๑๐

เมื่อบุคคลแต่ละคนมีคุณธรรมภายในที่ถึงงาม เป็นพื้นฐานจิตใจเช่นนี้แล้ว เมื่อแต่ละบุคคล
 มารวมกันอยู่เป็นหมู่คณะ เป็นชุมชนเกิดเป็นสังคมขึ้น ก็ควรที่จะมีหลักธรรมสำหรับ ยึดเหนี่ยว
 จิตใจของสมาชิกของสังคม เพื่อประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี หลักธรรมนี้เรียกว่า สังคหวัตถุ ๔
 ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ดังนี้

...อุกรภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุ ๔ ประการนี้แลฯ การให้ ๑ การเป็นผู้
 มีวาจาน่ารัก ๑ ความประพฤติประโยชน์ในโลกนี้ ๑ ความเป็นผู้มีตนสมำเสมอใน
 ธรรมนั้น ๆ ตามสมควร ๑ ธรรมเหล่านี้แล เป็นเครื่องสงเคราะห์โลก ประดุจ
 สลักเพลาคุมรถที่แล่นไปอยู่ไว้ได้ฉะนั้น^๒...

^๑
 ม.มุล ๑๒/๔๔๕/๔๒๗-๔๒๘.

^๒
 ชัง. จตุก. ๒๑/๓๒/๔๒.

นอกจากนี้ ยังมีหลักธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถพึ่งตนเองได้ พร้อมทั้งจะรับผิดชอบตนเอง ไม่ทำตัวให้เป็นปัญหาหรือเป็นภาระถ่วงหุ่มคณะหรือหมู่ญาติ ด้วยการประพฤติธรรม สำหรับสร้างที่พึ่งแก่ตนเอง ซึ่งเรียกว่านาถกรณธรรม ๑๐ ประการ ดังพุทธพจน์ว่า

...อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สำรวม ระวังในพระปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจรอยู่ มีปกติ เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษา อยู่ในสิขาบททั้งหลายนี้เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้มีธรรม อันสดับแล้วมาก ทรงธรรม ที่ได้สดับแล้ว สะสมธรรมที่ได้สดับแล้ว...ตามเพ่งด้วยใจ แทงตลอดด้วยดีด้วยความเห็น นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี นี้ก็เป็นนาถกรณธรรม ฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมที่กระทำ ให้เป็นผู้ว่าง่าย เป็นผู้อดทน เป็นผู้รับอนุสาสน์โดยเบื้องขวา นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้าน ประกอบด้วย ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา อันเป็นอุบายในกรณีฉะนั้น ๆ สามารถทำสามารถจัดใน กรณียากใหญ่ของเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย นี้ก็เป็นนาถกรณธรรม

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้ใคร่ในธรรม เจริญน่ารัก มีความปราโมทย์ยิ่งในพระอภิธรรม ในพระอภิวินัย นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยจีวร ภัณฑาต เสนาสนะ และเภสัชบริขาร อันเป็นปัจจัยแก่คนไข้ตามมีตามได้ นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศล ธรรม เพื่อจะยังกุศลให้ถึงพร้อมอยู่ เป็นผู้มีความแข็งแรง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอด ธุระในธรรมที่เป็นกุศล นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติและปัญญา ในเรื่องรักษาตนอย่างยอดเยี่ยม แม้สิ่งที่ทำแล้วนาน แม้คำที่พูดแล้วนาน ก็นึกได้ ระลึกได้ นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ

อุกร ผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วย ปัญญาที่เห็นความเกิดและความดับอันประเสริฐ ขำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์ โดยชอบ นี้ก็เป็นนาถกรณธรรมฯ...

หลักธรรมที่ทำให้บุคคลอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยดีอีกประเภทหนึ่งได้แก่สาราณียธรรม ซึ่งคือธรรมที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน เป็นหลักปฏิบัติเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข มี ๖ ประการดังพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า

...อุกรผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าไปตั้งกายกรรม ประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง...ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าไปตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง...ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าไปตั้งมโนกรรม ประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง...ลาก อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยธรรมได้มาแล้วโดยธรรม โดยที่สุดแม้เพียง อาหารในบาตร ไม่หวงกันด้วยลากปานดั่งนั้น แบ่งปันกับเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ผู้มีศีล...ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งไม่ขาดไม่ทะลุ ไม่ด่างไม่พร้อย เป็นไทย อันวิญญูชนสรรเสริญ ไม่เกี่ยวข้องกับดัดมหาและทริฐ เป็นไปเพื่อสมาธิ ภิกษุ เป็นผู้ถึงความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลในศีลเห็นปานดั่งนั้น กับเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลังอยู่...ธรรมเหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึง เป็นเครื่องกระทำ ให้เป็นที่รัก เป็นเครื่องกระทำให้เป็นที่ยศ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์ เพื่อ ความไม่วิวาท เพื่อความพร้อมเพรียง เพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน^๑...

พุทธปรัชญาถือว่าสังคมที่ดีจะต้องเกิดจากสมาชิกในสังคมเป็นคนดี การที่สมาชิกของ สังคมจะเป็นคนดีได้นั้น ก็เพราะแต่ละคนมีความประพฤติและข้อปฏิบัติที่ดี ทั้งต่อตนเองและ ผู้อื่น ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงวางหลักแห่งการประพฤติชอบ ปฏิบัติชอบ ขึ้นต้นไว้คือศีล ๕ คือการไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกายและทางวาจา รวมทั้งไม่ทำลายสติสัมปชัญญะของตนเองด้วย ส่วนศีลในขั้นสูงขึ้นไปได้แก่การปฏิบัติตามกุศลกรรมบท ๑๐ ผู้ที่ปฏิบัติได้ครบถ้วนจะสามารถควบคุม ตนเองได้ทั้งทางกาย วาจาและใจ การควบคุมใจตนเองได้นั้นนับว่ายากที่สุด แต่ถ้าทำได้ นับเป็นสิ่งประเสริฐที่สุดเช่นกัน เมื่อบุคคลสามารถควบคุมกาย วาจาและ ใจของตนเองได้ ถือว่าเป็นคนดีโดยสมบูรณ์ เมื่อเป็นคนดีแล้ว ควรจะสร้างที่พึ่งแก่ตนเองโดยปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า นาถกรรมธรรม ๑๐ ประการ เมื่อแต่ละบุคคลมาอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะเกิดเป็นสังคมขึ้น จำเป็น ต้องมีข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันอันจะช่วยประสานหมู่ชนทั้งหลายไว้ในความสามัคคี โดยปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า สังคหวัตถุ ๔ และสาราณียธรรม ๖ ประการ

^๑ ที. ปา. ๑๑/๓๑๗/๒๔๖-๒๔๗.

หลักธรรมที่กล่าวแล้วข้างต้นเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีพุทธวิธีในการจัดระบบสังคมอย่างเป็นขั้นตอน โดยเริ่มจากการจัดระเบียบบุคคลแต่ละคน การจัดระเบียบบุคคลนั้น ถ้าจะให้ได้ผลเต็มที่ต้องจัดระเบียบที่ใจ เพราะถ้าจิตใจของแต่ละคนมีระเบียบวินัย วางอยู่บนรากฐานของการเสียสละ รู้หน้าที่ มีความรับผิดชอบ และไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่นแล้ว พฤติกรรมทางกาย ทางวาจาจะถูกใจควบคุมไว้ทั้งหมด เมื่อแต่ละบุคคลอยู่ในกฎระเบียบแล้ว จึงวางกฎเกณฑ์ร่วมเพื่อให้สมาชิกของสังคมถือปฏิบัติ เพื่อประสานผลประโยชน์ร่วมกัน จึงอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ระบบสังคมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พอจะศึกษาดูเป็นตัวอย่างเป็นได้ คือสังคมของพระภิกษุสงฆ์สาวกในสมัยพุทธกาล จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันว่าเป็นสังคมที่มีความพร้อมเพรียง มีความสงบสุข และมีความสามัคคีกันอย่างยิ่ง

๔. หลักธรรมสำหรับบุคคลพึงปฏิบัติต่อกันตามบทบาทและหน้าที่ทางสังคม

ปัญหาส่วนใหญ่ในชีวิตประจำวันของคฤหัสถ์คือการปฏิบัติต่อบุคคลอื่น ผู้ที่สามารถทำชีวิตให้ราบรื่นเป็นสุขได้ ต้องมีหลักในการปฏิบัติต่อบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างถูกต้องในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าตรัสสอนบุตรของลิงคาลกฤหบดี ซึ่งกำลังทำการบูชาทิศทั้ง ๖ อยู่ตามคำที่บิดาสั่งไว้ก่อนตาย พระองค์ทรงแนะนำการบูชาทิศทั้ง ๖ อย่างถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา ซึ่งคือการบูชาด้วยการปฏิบัติต่อทิศทั้ง ๖ นั้นอย่างถูกต้อง โดยเปรียบเทียบทิศทั้ง ๖ กับบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่แวดล้อมตัวเรา ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

... อูกรฤหบดีบุตร ก็อริยสาวกเป็นผู้ปกปิดทิศทั้ง ๖ อย่างไร ? ท่านพึงทราบทิศ ๖ เหล่านี้คือ พึงทราบมารดาบิดาว่าเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบนฯ^๑...

ดังนั้น พระองค์จึงตรัสข้อควรปฏิบัติซึ่งกันและกันในฐานะที่มนุษย์ต้องดำรงชีวิตอยู่ในสังคมด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน แทนการกราบไหว้ทิศทั้ง ๖ ดังนี้

^๑ ที. ปว. ๑๑/๑๘๘/๑๖๘.

บิดามารดาและบุตรพึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยตั้งใจไว้ว่าท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ ๑ จักรับทำกิจของท่าน ๑ จักดำรงวงศ์สกุล ๑ จักปฏิบัติตนให้เป็นผู้สมควรรับทรัพย์มรดก ๑ ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว หากกาลกิริยาแล้ว จักตามเพิ่มให้ซึ่งทักษิณา ๑๖

อุกรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าอันบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ คือห้ามจากความชั่ว ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๑ หากภรรยาที่สมควรให้ ๑ มอบทรัพย์ไว้ในสมัย ๑๖...

อาจารย์และศิษย์พึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวาอันศิษย์พึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยลุกขึ้นยืนรับ ๑ ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๑ ด้วยการเชื่อฟัง ๑ ด้วยการปรนนิบัติ ๑ ด้วยการเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ ๑๖

อุกรคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา อันศิษย์บำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน ๕ คือแนะนำดี ๑ ให้เรียนดี ๑ บอกศิษย์ด้วยดีในศิลปวิทยาทั้งหมด ๑ ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง ๑ ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ๑๖...

สามีและภรรยาพึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังอันสามีพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยยกย่องว่าเป็นภรรยา ๑ ด้วยไม่ดูหมิ่น ๑ ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ ๑ ด้วยให้เครื่องแต่งตัว ๑๖

อุกรคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังอันสามีบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ คือ จักการงานดี ๑ สงเคราะห์คนข้าง

๑
ที่. ปจ. ๑๑/๑๔๔/๑๗๐.

๒
ที่. ปจ. ๑๑/๒๐๐/๑๗๐.

เสียงของผิวดี ๑ ไม่ประพุดินอกใจผิว ๑ รักษาทรัพย์ที่ผิวหามาได้ ๑ ชยน์ไม่
เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง ๑^๑

มิตรและกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตรบำรุงด้วยสถาน ๔
คือด้วยการให้ปัน ๑ ด้วยเจรจาถ้อยคำเป็นที่รัก ๑ ด้วยประพุดิประโยชน์ ๑
ด้วยความเป็นผู้มีตนเสมอ ๑ ด้วยไม่แก้งกล่าวให้คลาดจากความจริง ๑^๑

อุกรคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตรบำรุงด้วยสถาน ๔
เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๔ คือรักษามิตรผู้ประมาทแล้ว ๑
รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ เมื่อมิตรมีภัยเอาเป็นที่พึ่งพำนักได้ ๑ ไม่
ละทิ้งในยามวิบัติ ๑ หนีถือตลอดถึงวงศ์ของมิตร ๑^๒...

ทาสกรรมกรและนายพึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันนายบำรุงด้วยสถาน ๔
คือ ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๑ ด้วยให้อาหารและรางวัล ๑ ด้วย
รักษาในคราวเจ็บไข้ ๑ ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้กิน ๑ ด้วยปล่อยใน
สมัย ๑^๑

อุกรคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันนายบำรุงด้วยสถาน ๔ เหล่านี้
แล้ว ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยสถาน ๔ คือ ลูกขึ้นทำงานก่อนนาย ๑ เลิกการทำงาน
ทีหลังนาย ๑ ถือเอาแต่ของทีนายให้ ๑ ทำการงานให้ดีขึ้น ๑ นำคุณของนายไปสรร
เสริญ ๑^๒

สมณพราหมณ์และกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อกันดังนี้

...อุกรคฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วย
สถาน ๔ คือด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑ ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑

^๑ที. ปา. ๑๑/๒๐๑/๑๗๑.

^๒ที. ปา. ๑๑/๒๐๒/๑๗๑.

^๓ที. ปา. ๑๑/๒๐๓/๑๗๑-๑๗๒.

ด้วยมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑ ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู ๑ ด้วยให้อามิสทานเนื่อง ๆ ๑

อุกรคฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน อัญกุลบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๖ เหล่านี้ ทิศเบื้องบนนั้น ชื่อว่า อัญกุลบุตรปกปิดให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัย ด้วยประการฉะนี้^๑

เมื่อพระองค์ตรัสอธิบายเรื่องทิศทั้ง ๖ จบแล้ว จึงกล่าวโดยสรุปให้บุตรของสิงคาล-
กคฤหบดีฟัง เพื่อความเลื่อมสยศรัทธาดังนี้

...มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยา เป็นทิศเบื้องหลัง มิตรอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ในสกุลผู้สามารถควรนอบน้อมทิศเหล่านี้ ชัดชัดผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นคนละเอียดและมีไหวพริบ มีความประพฤติ เจียมตน ไม่ดื้ออวดด้าง ผู้เช่นนั้นย่อมได้ยศ คนหมิ่นไม่ เกียจคร้านย่อมไม่หวั่นไหวใน อันตรายทั้งหลาย คนมีความประพฤติไม่ขาดสาย มีปัญญา ผู้เช่นนั้นย่อมได้ยศ คนผู้สงเคราะห์แสวงหามิตรที่ดี รู้เท่าถ้อยคำที่เขากล่าว ปราศจากตระหนี่ เป็นผู้แนะนำแสดงเหตุผลต่าง ๆ เรื่อง ๆ ผู้เช่นนั้นย่อมได้ยศ การให้ ๑ เจริญ ไพเราะ ๑ การประพฤติให้เป็นประโยชน์ ๑ ความเป็นผู้มีตนเสมอในธรรม ทั้งหลายในคนนั้น ๆ ตามควร ๑ ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจในโลกเหล่านี้แล เป็นเหมือนสลักรถอันแล่นไปอยู่ ถ้าธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้ไม่พึงมีไซ้ รมารถาและบิดาไม่พึงได้ความนับถือหรือความบูชา เพราะเหตุแห่งบุตร เพราะ ชัดชัดทั้งหลายพิจารณาเห็นธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้โดยชอบ ฉะนั้น ชัดชัด เหล่านี้จึงถึงความ เป็นใหญ่ และเป็นผู้อันหมู่ชนสรรเสริญทั่วหน้า ดังนี้^๒

หลักคำสอนเรื่องทิศ ๖ นี้ เป็นหลักธรรมเพื่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม โดยยกเอาตัวผู้ปฏิบัติธรรมเป็นศูนย์กลาง แล้วเปรียบเทียบกับบุคคลในฐานะต่าง ๆ ที่ต้องมีความสัมพันธ์ด้วยเป็นทิศต่าง ๆ โดยรอบ ๖ ทิศ ทิศทั้ง ๖ นี้สามารถประยุกต์ให้ครอบคลุมฐานะ

^๑ ที. ปา. ๑๑/๒๐๔/๑๗๒.

^๒ ที. ปา. ๑๑/๒๐๔/๑๗๒-๑๗๓.

ต่าง ๆ ของบุคคลในสังคมได้ครบถ้วน จึงกล่าวได้ว่า มนุษย์ทุกคนจะต้องเกี่ยวข้องกับบุคคลฐานะต่าง ๆ โดยแวดล้อมตัวเสมือนทิศทั้ง ๖ ที่แวดล้อมทุกคนอยู่ เช่นเดียวกันดังนี้

๑. ทิศเบื้องหน้าเปรียบกับบิดามารดา ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างบิดามารดากับบุตร
๒. ทิศเบื้องหลังเปรียบกับสามีภรรยา ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างสามีกับภรรยา
๓. ทิศเบื้องขวาเปรียบกับครูอาจารย์ ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์
๔. ทิศเบื้องซ้ายเปรียบกับมิตรสหาย ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างมิตรกับมิตร
๕. ทิศเบื้องบนเปรียบกับสมณะพราหมณ์ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างสมณะพราหมณ์กับสาธุชน
๖. ทิศเบื้องต่ำเปรียบกับบ่าวหรือคนใช้ ทรงสอนข้อปฏิบัติซึ่งกันและกันระหว่างนายกับบ่าว

หลักธรรมสำหรับมนุษย์ที่อยู่ในฐานะต่าง ๆ ในสังคมพึงปฏิบัติต่อกันที่เรียกว่าทิศ ๖ นี้ จะเห็นได้ว่าเป็นคำสอนที่กำหนดการกระทำและการตอบแทนทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นคู่ ๆ กัน เป็นการยึดหลักสิทธิและหน้าที่อย่างแท้จริงของพุทธปรัชญา กล่าวคือบุคคลเมื่อมีสิทธิก็ต้องมีหน้าที่ด้วย สิทธิและหน้าที่จึงเป็นเครื่องกำหนดซึ่งกันและกันในความสัมพันธ์ระหว่างกันนั้น เมื่อมีการรับก็ต้องมีการให้จึงจะเกิดความเป็นธรรมขึ้นในสังคม หน้าที่จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะกำหนดว่าบุคคลในฐานะใดควรจะได้รับสิทธิตามฐานะนั้นหรือไม่ ควรดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวหรือไม่ เมื่อบุคคลในสังคมต่างมีสิทธิและหน้าที่เหมาะสมสอดคล้องซึ่งกันและกันแล้วก็ย่อมทำให้การดำรงอยู่ในสังคม เป็นไปด้วยความราบรื่น

ถ้าจะวิเคราะห์ข้อปฏิบัติในเรื่องทิศ ๖ นี้ให้ละเอียดลึกลงไปสามารถประมวลเข้ากับหลักธรรมสำคัญ ๓ ประการคือ หลักไม่เบียดเบียน หลักเมตตากรุณา หลักขันติ หลักการ

ไม่เบียดเบียนคือการอยู่ร่วมกันอย่างมีความเห็นอกเห็นใจ ซึ่งครอบคลุมไปถึงการให้อภัย ไม่จองเวรแค้นและกันด้วย ส่วนหลักเมตตากรุณา ซึ่งถือเป็นหลักพื้นฐานที่ทุกศาสนาสอนไว้ เป็นเสมือนตัวประสานจิตใจของแต่ละบุคคลให้ผูกพันและอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี หลักซนติช่วยเสริมให้แต่ละบุคคลมีจิตใจที่เข้มแข็ง อดทน อดกลั้นต่อความขัดแย้ง สิ่งไม่สงบอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งทางกาย วาจาและใจ หลัก ๓ ประการดังกล่าวนี้นับเป็นพื้นฐานอันสำคัญที่ทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข

๕. หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติตนให้มีชีวิตที่ก้าวหน้าและประสบความสำเร็จ

ผู้ที่ต้องการดำเนินชีวิตให้เจริญก้าวหน้า ประสบความสำเร็จในชีวิตทั้งในด้านการศึกษา และการประกอบอาชีพ หรือด้านอื่นใดก็ตาม พึงปฏิบัติธรรมซึ่งเปรียบประดุจล้อนำรถไปสู่จุดหมาย ซึ่งเรียกว่าจักร ๔ ประการ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

...อุกรภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้ เป็นเครื่องเป็นไปแก่มนุษย์และเทวดาผู้ประกอบ เป็นเครื่องที่มนุษย์และเทวดา ประกอบแล้วย่อมถึงความเป็นผู้ใหญ่ (และ) ความไพศาลในภคะ ทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก จักร ๔ ประการเป็นใจน คือปฏิรูปเทสวาสะ การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม ๑ สปัริสุปัสสยะ การคบสัตบุรุษ ๑ ชาติตสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ ๑ และปุชเพกคบุญญาตา ความเป็นผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้วในปางก่อน ๑...

นรชนพึงอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม พึงกระทำอริยชนให้เป็นมิตร ถึงพร้อมด้วยความตั้งตนไว้ชอบ มีบุญได้กระทำไว้ในปางก่อน ชาติชาติ ทรัพย์ ยศ ชื่อเสียงและความสุขย่อมหลั่งไหลมาสู่รชนนั้น^๑...

หลักธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามถึงซึ่งความสำเร็จในกิจการทั้งปวง เรียกว่า "อิทธิบาท ๔"

ดังพุทธพจน์ตรัสว่า

...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิ และปธานสังขาร เจริญอิทธิบาท

^๑ ชัง. จตุก. ๒๑/๓๑/๔๑.

ชั้นประกอบด้วยจิตสมาธิและประธานสังขาร เจริญอิทธิบาทชั้นประกอบด้วยวิมังสา
สมาธิและประธานสังขาร ก็เพราะสาวกทั้งหลายของเราปฏิบัติตามปฏิปทาที่เราบอก
แล้ว เจริญอิทธิบาทสี่นั้นแล้ว สาวกของเราเป็นชั้นมากจึงได้บรรลุมรรคมีอันเป็นที่สุด
แห่งอริยมรรคอยู่^๑

อิทธิบาท ๔ นี้ถือได้ว่าเป็นองค์แห่งความสำเร็จ ๔ ประการ เป็นหลักธรรมที่สำคัญ
ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความสำเร็จไม่ว่าจะประกอบกิจใด ๆ ก็ตาม ส่วนหลักธรรมที่สำคัญอีก
หมวดหนึ่งคือ หลักธรรมที่ควรน้อมนำมาตั้งมั่นไว้ในใจ ๔ ประการคือ

...อุกรภิกษุ คนเรานี้มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ นั้น เราอาศัยอะไร
กล่าวแล้ว คือมีปัญญาเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจ มีสัจจะ เป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจ
มีจาคะ เป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจ มีอุปลมะ เป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจ ข้อที่เรา
กล่าวตั้งนี้ว่า อุกรภิกษุ คนเรานี้มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ นั้น เราอาศัย
ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจตั้งนี้ ... ก็ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ไม่พึงประมาท
ปัญญา พึงรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาสันติ เท่านั้น^๒

หลักธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นใจในตนเอง เป็นหลักประกันของชีวิต ทำให้ผู้ปฏิบัติ
ไม่มีความหวาดหวั่นกลัวภัยต่าง ๆ ด้วยการปฏิบัติธรรมอันเป็นกำลัง ๔ ประการดังพุทธพจน์
ที่ตรัสว่า

...อุกรภิกษุทั้งหลาย กำลัง ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน ? คือกำลัง
คือปัญญา ๑ กำลังคือความเพียร ๑ กำลังคือการทำงานอันไม่มีโทษ ๑ กำลังคือการ
สงเคราะห์ ๑^๑

อุกรภิกษุทั้งหลาย ก็กำลังคือปัญญาเป็นไฉน ? ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล ฌานว่า
เป็นกุศล ธรรมเหล่าใดเป็นอกุศล ฌานว่าเป็นอกุศล...ธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมอัน
บุคคลเห็นแจ้ง ประพฤติได้ด้วยปัญญา นี้เรียกว่ากำลัง คือปัญญา^๒

^๑
ม. มีช. ๑๓/๓๓๕/๒๘๓.

^๒
ม. อุปริ. ๑๔/๖๘๒-๖๘๓/๓๗๒.

อุกริกษุทั้งหลาย ก็กำลังคือความเพียรเป็นไฉน ? ธรรมเหล่าใดเป็น
อกุศล นับว่าเป็นอกุศล ธรรมเหล่าใดมีโทษ นับว่ามีโทษ...บุคคลยังฉันทะให้เกิด
พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อละธรรมเหล่านั้น ธรรม
เหล่าใดเป็นกุศลนับว่าเป็นกุศล ธรรมเหล่าใดไม่มีโทษ นับว่าไม่มีโทษ...บุคคล
ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อได้
ธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่ากำลังคือความเพียรฯ

อุกริกษุทั้งหลาย ก็กำลังคือการทำงานอันไม่มีโทษเป็นไฉน ? อริยสาวกในธรรม
วินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรม วาจากรรม มโนกรรม อันหาโทษมิได้นี้เรียกว่า
กำลัง คือการทำงานอันไม่มีโทษฯ

อุกริกษุทั้งหลาย ก็กำลังคือการสงเคราะห์เป็นไฉน ? สังคหวัตถุ ๔
ประการนี้คือ ทาน ๑ เปยยวัชชะ ๑ ัตถจริยา ๑ สมานัตตตา ๑ อุกร
ิกษุทั้งหลาย ธรรมทานเลิศกว่าทานทั้งหลาย...นี้เรียกว่ากำลังคือการ
สงเคราะห์

อุกริกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้แล ย่อม
ก้าวล่วงภัย ๔ ประการ ภัย ๔ ประการเป็นไฉน ? คืออาชีวิตรภัย ภัยอัน
เนื่องด้วยชีวิต ๑ อลิโลกภัย ภัยอันเนื่องด้วยการดิเสียน ๑ ปรีสสาธภัย
ภัยคือการสะทกสะท้านในบริษัท ๑ มรณภัย ภัยคือความตาย ๑ ทุกติภัย
ภัยคือทุกติ^๑...

หลักธรรมคำสอนที่มีลักษณะ เป็นจริยธรรม เป็นข้อปฏิบัติ เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์สุข
แก่ตนเองและสังคมส่วนรวมนั้นมีมากมาย ปราภฏอยู่โดยทั่วไปในพระไตรปิฎก เท่าที่นำมา
กล่าวแล้วข้างต้น เป็นเพียงส่วนน้อย เพื่อแสดงให้เห็นว่าธรรมของพระองค์ก็อภิลแก่บุคคลทุก
ระดับ ทุกอาชีพ ทุกชาติชั้นวรรณะ ไม่ว่าบุคคลผู้นั้นจะเป็นใครก็ตาม หรือดำรงตนอยู่ใน
สังคมด้วยฐานะหน้าที่อย่างใด ย่อมเลือกปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับตนเองได้เสมอ ผู้ปฏิบัติ
โลกียธรรมจะพึงได้รับประโยชน์โดยตรง คือผลที่เกิดจากการกระทำของตนตามสมควรแก่เหตุ
ที่ตนสร้าง และยังเป็นพื้นฐานสำหรับการปฏิบัติโลกุตตรธรรม ซึ่งจะอำนวยประโยชน์สูงสุดอีกด้วย

^๑ อัง . นวก . ๒๓/๒๐๘/๓๕๑-๓๕๓ .